

VIII MATINAL

Història i Ensenyament de les Ciències

18-19 i 25-26 de febrer de 2022

«[Itineraris educatius d'història de la ciència en la ciutat](#)»

GENERALITAT
VALENCIANA

cefire
Científic, Tecnològic
i Matemàtic

«Itineraris educatius d'història de la ciència en la ciutat»

Les Matinals d'història de la ciència són trobades anuals que estableixen espais de diàleg i col·laboració entre l'experiència professional del professorat d'ensenyament secundari, la recerca en història de la ciència, la tècnica i la medicina, i la investigació en didàctica de les ciències. L'objectiu és fomentar la contribució de la investigació històrica i didàctica a la creativitat del saber escolar, la pràctica educativa i la reflexió docent.

Les [Matinals d'Història i Ensenyament de les Ciències](#) són organitzades per [l'Institut Interuniversitari López Piñero \(IILP\)](#) i el [Centre de Formació del Professorat \(CEFIRE-CTEM\)](#). Les anteriors matinals han estat dedicades a “ciència i gènere”, “instruments científics”, “la ciència en acció”, “les controvèrsies sociocientífiques”, “la taula periòdica”, els “museus de ciències” i les “humanitats digitals”.

La darrera matinal “Humanitats digitals” fou online i va revisar fou online i discutí els potencials didàctics de diversos projectes digitals d'història de la ciència (entre els quals [Sabers en Acció](#)). Les sessions poden ser consultades [en vídeo](#).

La **VIII Matinal** assumeix el repte de recuperar l'espai públic en l'era post-pandèmica mitjançant un focus temàtic en els “itineraris educatius d'història de la ciència en la ciutat”. La ciutat ha sigut fonamental per al desenvolupament de la ciència, la tècnica i la medicina. Al mateix temps, l'experiència urbana i del territori forma part del dia a dia dels docents, investigadors i estudiants que constitueixen la gran comunitat educativa. La ciència ocupa un lloc privilegiat a les nostres institucions de saber: escoles, museus, universitats. Contribuir a la construcció d'una societat civil més democràtica i culturalment diversa ens obliga però a eixir de les institucions i treure la ciència al carrer. En eixe marc, la nostra proposta aposta per la recuperació i comunicació del patrimoni de la ciència mitjançant tàctiques dinàmiques d'educació a peu de carrer que posen de relleu la democratització i quotidianitat dels sabers científics. Caminant per la ciutat aprendrem ciència, tècnica i medicina, al mateix temps que habitem i fem nostra l'educació, la recerca i la política social.

La Matinal inclou una activitat prèvia en la que es presenta panoràmicament l'experiència històrica de patrimonialitzar la ciutat de Barcelona en clau de ciència, tècnica i medicina (18 de febrer, *híbrida: presencial i online*) i tres sessions presencials (19, 25 i 26 de febrer) que exposen l'experiència de patrimonialitzar la València republicana i la investigació i comunicació d'itineraris de la salut a la ciutat de València durant la guerra, l'experiència pràctica de desenvolupar un projecte de comunicació, educació i professionalització mitjançant rutes guiades per la història, ciència i natura de Barcelona i rodalies, el disseny de rutes que historitzen el territori des d'un institut d'ensenyament secundari, així com un exemple de ruta d'història de la ciència, la tècnica i la medicina per la ciutat de València i la presentació d'una ruta científica a la comarca

de la Marina Alta. La Matinal comptarà amb la participació de José Pardo Tomás (IMF-CSIC), José Mª Azkárraga (IES Lluís Vives, València), Xavier García Ferrandis (UCV), Miquel Carandell (Museu de Granollers/IHC-UAB), Teresa Arabí, Paqui Crespo i Vicent Chorro (IES Llidó, Xàbia), Julio López Íñiguez (IES Serpis, València) i Lluís Pascual Vidal (IILP-UV).

El programa inclou un dossier de recursos digitals i bibliogràfics i informació de projectes en marxa a disposició dels participants en la Matinal. Un exemple són els capítols dedicats a "[Espais de Ciència](#)".

Com en les edicions prèvies de la Matinal, l'objectiu principal és promoure el diàleg entre docents i investigadors en ciències, història de la ciència i didàctica per tal d'obrir noves perspectives i per tant en totes les sessions es promourà el debat i participació activa de tots els inscrits.

PROGRAMA

Sessió 1. Divendres 18 de febrer, 18:00-20:00, híbrida (presencial + [en línia](#))

18:00-18:10: Presentació de la Matinal de l'IILP-CEFIRE. José R. Bertomeu (IILP-UV) & Carlos Segura (CEFIRE-CTEM)

18:10-18:30: *Urbanisme i urbanitat de la ciència*. Josep Simon & Lluís Pascual (IILP-UV)

18:30-19:15: *Barcelona: història, patrimoni i aprenentatge urbà*. José Pardo Tomás (Institució Milà i Fontanals, CSIC)

19:15-20:00: Taller i Debat

Sessió 2. Dissabte 19 de febrer, 10:00-12:00, presencial

VALCiÈNCIA: Rutes d'història de la ciència a la ciutat de València. Ruta guiada 1 conduïda per Lluís Pascual Vidal (IILP-UV).

Eixida des de la porta de l'Institut interuniversitari López Piñero (Pl. Cisneros 4, 46003 València)

Sessió 3. Divendres 25 de febrer, 18:00-20:00, presencial

18:00-18:30: *Rutes per la València republicana i en guerra*. José María Azkárraga (IES Lluís Vives / Universitat de València)

18:30-19:00: *Itineraris didàctics pels hospitals de la València en guerra (1936-1939)*. Xavier García Ferrandis (Universidad Católica de Valencia)

19:00-19:30: Taller i Debat

19:30-20:00: Visita guiada a l'exposició permanent "Ciència i societat" i l'exposició temporal del Museu d'Història de la Medicina i de la Ciència de l'Institut interuniversitari López Piñero-Universitat de València. *Conduïda per Ignacio Suay Matallana (IILP-UV)*

Sessió 4. Dissabte 26 de febrer, 9:30-13:00, presencial

9:30-10:00: *Històries de Ciència: Rutes guiades per la història, cultura, natura i ciència de Barcelona i rodalies.* Miquel Carandell (Museu de Ciències Naturals de Granollers/Institut d'Història de la Ciència-UAB)

10:00-10:30: *Una ruta científica al Montgó: Biot, Arago i la mesura del metre.* Teresa Arabí, Paqui Crespo, Vicent Chorro (IES Llidó, Xàbia)

10:30-11:00: Pausa

11:00-11:30: Taller de presentació de propostes i debat coordinat per Julio López Íñiguez (IES Serpis / Universitat de València).

11:30-13:00: *VALciÈNCIA: Rutes d'història de la ciència a la ciutat de València.* Ruta guiada 2 conduïda per Lluís Pascual Vidal (IILP-UV).

Totes les sessions tenen lloc a l'Institut interuniversitari López Piñero (Plaça Cisneros 4, 46003 València). La sessió del dia 18 de febrer és híbrida (presencial i online).

ACTIVITAT (exemple)

1 Activitats prèvies a les visites

Abans de les visites es proposa situar en un mapa de la ciutat espais i personatges. Poden consultar-se les referències bibliogràfiques indicades a *Espais i personatges valencians vinculats a les ciències de la salut* i *Espais i personatges valencians vinculats a la ciència i la tecnologia*. A banda de situar aquests espais en un mapa, es suggereix dissenyar una possible ruta a seguir adaptada als objectius didàctics de l'assignatura (per exemple, espais vinculats a la física i la química, les ciències naturals, les ciències de la salut, la guerra, etc.). A més a més, pot comparar-se la ubicació d'aquests espais en un mapa històric i en un altre actual per a discutir com ha evolucionat la trama urbana de la ciutat, el tipus de barri i les característiques de la població.

2 Activitats durant les visites

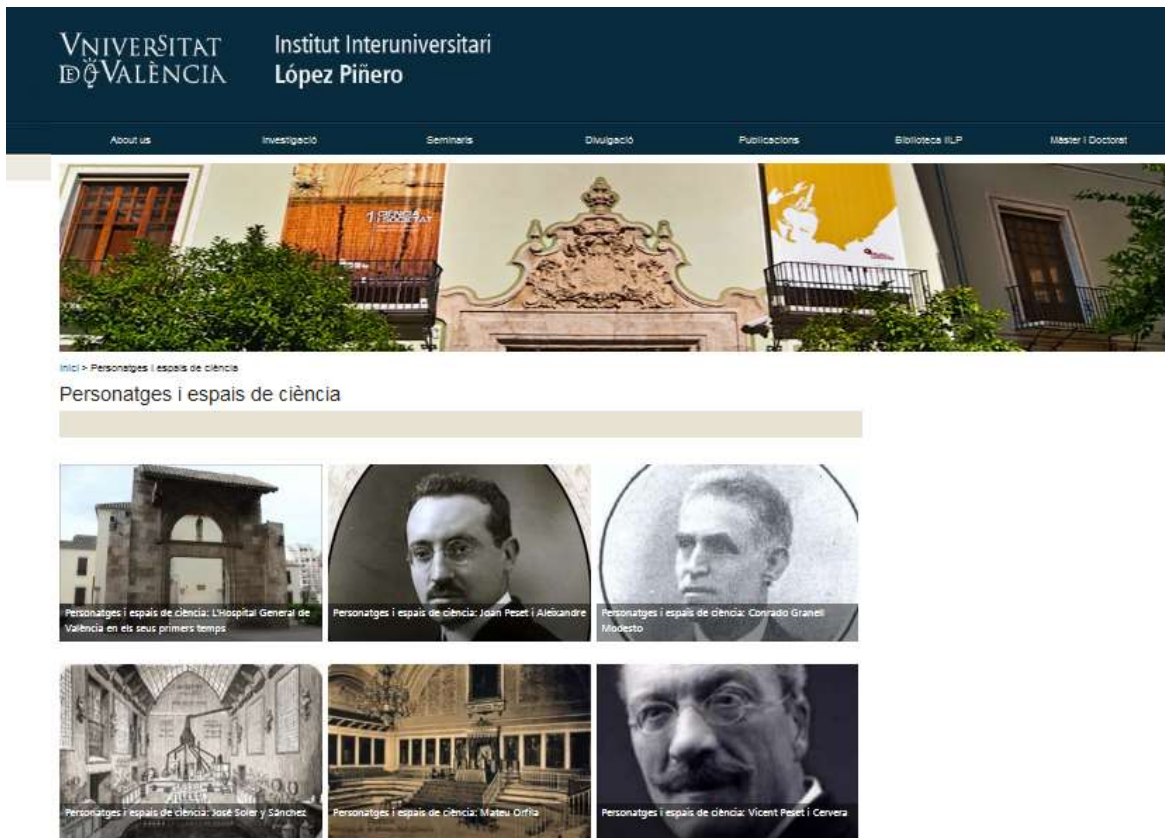
Durant la visita pot estimular-se l'interès de l'estudiant proposant-li la realització de fotografies que mostren no només una visió general dels edificis sinó també algunes de les particularitats indicades durant la visita, com per exemple elements singulars dels edificis (elements decoratius relacionats amb la ciència, existència de làpides o inscripcions, instruments científics, etc.).

3 Activitats després de les visites

L'activitat principal consisteix en la preparació d'un breu assaig (800-1000 paraules). Es tracta de relacionar la documentació oferida en la secció de referència i la informació obtinguda durant les visites amb alguns objectius didàctics concrets, com per exemple l'activitat científica de les dones, discutir sobre la identificació entre ciència i progrés, l'impacte de la ciència i la tecnologia al medi ambient, la construcció de la legitimitat científica i els experts. Aquesta activitat serà presentada l'últim dia de la Matinal.

Una altra possible activitat consisteix a trobar testimonis orals vinculats als edificis visitats. Aquests testimonis poden incloure des de treballadors de la fàbrica, centre d'ensenyament, hospital, laboratori o espai corresponent, com també altres persones, com per exemple veïns, antic alumnat o usuaris, que hagen tingut algun tipus de vinculació amb l'espai.

Espais i personatges valencians vinculats a les ciències de la salut

Maria José Báguena Cervellera
La Reial Acadèmia de Medicina i Ciències Afins de la Comunitat Valenciana
<https://www.diarilaveu.com/apunt/27977/la-reial-academia-de-medicina-i-ciencies-afins-de-la-comunitat-valenciana>

María José Báguena Cervellera
Jaume Ferran i Clua
<https://www.diarilaveu.com/apunt/27909/jaume-ferran-i-clua>

Rosa Ballester
La gota de llet
<https://www.diarilaveu.com/apunt/27961/la-gota-de-llet>

José Ramon Bertomeu Sánchez
Mateu Orfila i Rotger
<https://www.diarilaveu.com/apunt/27902/mateu-orfila-i-rotger>

José Ramon Bertomeu Sánchez
Antonio Lecha Marzo i els orígens de la policia científica

<https://www.diarilaveu.com/apunt/78999/antonio-lecha-marzo-i-els-origens-de-la-policia-cientifica>

Carmel Ferragud i Marialuz López Terrada

Pere Jaume Esteve

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27875/pere-jaume-esteve>

Xavier García Ferrandis i Àlvar Martínez Vidal

L'Hospital-Escola de la Creu Roja de València durant la Guerra Civil

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27983/lhospital-escola-de-la-creu-roja-de-valencia-durant-la-guerra-civil>

M. Eugenia Galiana-Sánchez, Josep Bernabeu-Mestre, Eva M. Trescastro-López

Consuelo López Nomdedéu

<https://www.diarilaveu.com/apunt/79955/consuelo-lopez-nomdedeu>

María Eugenia Galiana Sánchez

Infermeria i higiene infantil a València

<https://www.diarilaveu.com/apunt/82688/infermeria-i-higiene-infantil-a-valencia>

Joan Lloret

Concepción Aleixandre Ballester, metgessa i educadora

<https://www.diarilaveu.com/apunt/80113/concepcion-aleixandre-ballester-metgessa-i-educadora>

Joan Lloret

Manuela Solís i Claràs, la primera metgessa de la medicina valenciana

<https://www.diarilaveu.com/apunt/77085/manuela-solis-i-claras-la-primera-metgessa-de-la-medicina-valenciana>

Enric Novella

Els espais de la bogeria

<https://www.diarilaveu.com/apunt/74326/els-espais-de-la-bogeria>

Marialuz López Terrada i Carmel Ferragud

L'Hospital General de València en els seus primers temps

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27951/lhospital-general-de-valencia-en-els-seus-primers-temps>

Espais i personatges valencians vinculats a la ciència i la tecnologia

Nicolás Bas Martín

Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27973/reial-societat-economica-damics-del-pais-de-valencia>

José Ramón Bertomeu Sánchez

Els espais de la ciència

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27941/personatges>

Carmel Ferragud i Marialuz López Terrada

La fundació de l'Estudi General de València

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27966/la-fundacio-de-lestudi-general-de-valencia>

Antonio García Belmar

José Soler y Sánchez

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27920/jose-soler-y-sanchez>

Antonio García Belmar

Els laboratoris químics municipals

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27957/els-laboratoris-quimics-municipals>

Ximo Guillem-Llobat

L'estació de patologia vegetal de Burjassot

<https://www.diarilaveu.com/apunt/73896/lestacio-de-patologia-vegetal-de-burjassot>

Ximo Guillem-Llobat

Vicent Peset i Cervera

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27914/vicent-peset-i-cervera>

Felip Martínez Montsó

Joan Peset i Aleixandre

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27935/joan-peset-i-aleixandre>

Àlvar Martínez Vidal

Rafael Vilar Fiol

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27894/rafael-vilar-fiol>

José Pardo-Tomás

De l'hort dels simples al Jardí Botànic

<https://www.diarilaveu.com/apunt/77923/de-lhort-dels-simples-al-jardi-botanic>

Pedro Ruiz-Castell

Ignacio Tarazona Blanch

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27882/ignacio-tarazona-blanch>

Pedro Ruiz-Castell

Josep Maria Melià i Bernabeu, 'Pigmalió'

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27889/josep-maria-melia-i-bernabeu-pigmalion>

Ignacio Suay-Matallana

Conrado Granell Modesto

<https://www.diarilaveu.com/apunt/27927/conrado-granell-modesto>

Ignacio Suay-Matallana

La ciència al port de València

<https://www.diarilaveu.com/apunt/75132/la-ciencia-al-port-de-valencia>

VISITA guiada a l'exposició permanent "Ciència i societat" i l'exposició temporal del Museu d'Història de la Medicina i de la Ciència de l'Institut interuniversitari López Piñero-Universitat de València. Conduïda per Ignacio Suay Matallana (IILP-UV)

Exposició permanent: Ciència i Societat ([web](#))

L'exposició compta amb peces de la col·lecció d'instruments científics i mèdics de la Universitat de València, així com amb material procedent del seu patrimoni bibliogràfic i documents audiovisuals. La visita a la mostra s'inicia amb la càmera solar de l'Observatori de la Universitat (1935) i conclou amb l'equip de difracció de raigs X (1956-1957). La mostra és la primera part de la col·lecció permanent dels fons científicòmèdics de la Universitat. Fons que compten amb una llarga història. En total són més de 1.800 peces i la col·lecció continua creixent, amb diferents donacions de metges, que la fan estar viva i en constant evolució. Es tracta, per tant, d'una mostra singular per la seua qualitat expositiva i perquè expressa una part fonamental de la identitat de la Universitat. La segona mostra temàtica, amb el títol *Medicina i societat*, se situa al Deganat de la Facultat de Medicina de la Universitat de València.

La col·lecció permet valorar aquest patrimoni i facilitar la seua interpretació. A més a més, contribueix a presentar i divulgar el treball que realitzen els investigadors de l'Institut Interuniversitari López Piñero, mitjançant una sèrie de qüestions que permeten al visitant aproximar-se a la història de la ciència d'una manera diferent.

Preguntes obertes

La mostra planteja al visitant una sèrie de preguntes obertes que articulen el discurs expositiu i que permeten explorar diferents temes relacionats amb la producció del coneixement i la pràctica medicocientífica. Les qüestions plantejades són una invitació a reflexionar sobre la manera en què ha participat la medicina, la ciència i la tecnologia en els processos de transformació de les societats actuals, al mateix temps que suposen una manera crítica d'abordar els problemes del present.

Per a començar, s'aborda la complexitat de definir als professionals de la ciència i la importància de les contribucions dels científics aficionats. A continuació, es presenten les relacions de poder entre els experts i els profans, en les quals destaca el paper del coneixement dels experts en el desenvolupament de les societats modernes, mitjançant els vincles que han mantingut amb la justícia, la salut pública i la gestió el risc. A més a més, es mostra com incorpora el desenvolupament de l'activitat científica una important càrrega política, ideològica i social. També s'aprofundeix en la qüestió de com ha mobilitzat la presència constant de diverses malalties entre la població valenciana al llarg de la història tots els recursos a l'abast (lepra, paludisme o malària). Finalment, es posa en relleu com s'ha manifestat l'exclusió de gènere a través de la devaluació de les activitats que han realitzat fonamentalment les dones, així com les dificultats que han tingut per a la seua professionalització.

Exposició temporal: L'Experiment com a obra d'art 125 anys creant química en la Universitat de València ([web](#))

L'exposició L'experiment com a obra d'art presenta – en el marc del 125 aniversari de la Facultat de Ciències – una selecció d'instruments científics i imatges científico-tècniques vinculades al context de l'antiga Facultat de Ciències de la Universitat de València i en particular dels seus estudis de química. Segueix el format (tècnica expositiva, mètode de representació, distribució de l'espai, llenguatge i narrativa) d'una exposició canònica d'art, però subverteix les expectatives de l'espectador mitjançant la substitució de les peces ordinàries de l'expositor artístic (pintura, escultura, gravat...), per instruments científics, màquines, tecnologies, així com les representacions visuals produïdes per aquests en el seu acte de servei a la ciència.

L'exposició L'experiment com a obra d'art celebra el 125 Aniversari de la Facultat de Ciències recuperant l'estatus que mereixen les seves creacions dins del context artístic-expositiu, per retre tribut a l'origen etimològic comú de la ingenuïtat, el geni, l'enginy i el giny i fer justícia a la textura del món que ens amara. Ho fa presentant una tria selecta de les seves obres durant els últims 125 anys, a tot color i sense estalvi de forma i d'estil. Es tracta d'un homenatge al multiculturalisme artístic que posa la ciència i la tecnologia al centre de l'univers semiòtic de les arts com pràctiques quotidianes de producció de coneixement i significat cultural, social i polític. Perfora les fronteres de la curadoria tradicional per ressituar l'objecte tecno-científic al cim de la post-avantguarda commemorativa del fet plàstic en la civilització contemporània.

Es tracta de triar un grup selecte d'instruments científics i imatges tecno-científiques associades i presentar-los com a obres d'art (escultura, pintura, gravat...) i en el format d'una típica exposició d'art, jugant amb les expectatives de l'espectador degut a la natura atípica de tal proposta de representació. En aquest plantejament expositiu fem èmfasi en les qualitats artístiques de les peces exhibides (instruments científics), que en el seu disseny foren concebudes primàriament amb un objectiu d'utilitat, però que són la cosificació no només de qualitats epistemològiques sinó també de qualitats estètiques i inclús ètiques.

L'exposició emprà doncs modes i tècniques d'exhibició tradicionals, canòniques, típiques de l'exposició d'art a l'Estat Espanyol des de la Transició, però substitueix les peces esculturals o pictòriques per objectes tecno-científics. Cada instrument científic portarà una petita descripció anàloga a la d'un quadre o escultura, que incidirà doncs en les qualitats materials i tècniques de producció de l'obra i la seva inscripció en un determinat període de la història de l'art tecno-científic. El format expositiu tindrà com objectiu primordial fomentar i incitar que el públic visitant gaudezca del plaer estètic d'aquestes peces, al mateix temps que aprenga sobre un context de la història de l'art, del qual ho desconeix tot. Es tracta de fer palès el valor del patrimoni científic de la Universitat de València, de la seva col·lecció científico-mèdica i del seu Museu d'Història de la Medicina i de la Ciència. L'exposició (en el seu format virtual o presencial) s'integrarà en les activitats del Màster Oficial en Història de la Ciència i Comunicació Científica que coordina l'Institut interuniversitari López Piñero.

DOCUMENTS

Zarzoso, A. (coord.) (2007-). Medicina i Arquitectura: Barcelona. Barcelona: Museu d'Història de la Medicina de Catalunya. Recurs web: <http://www.medicinaiarquitecturabarcelona.cat/>

Zarzoso, A. & Pardo-Tomás, J. (2016). "Anatomy of an urban underworld: A medical geography of the Barrio Chino". A: Hochadel, O. & Nieto-Galan, A. Barcelona: An Urban History of Science and Modernity, 1888-1929. Abingdon: Routledge, pp. 158-178.

Azkárraga, J. M. (2016). "El conocimiento de la historia de la ciudad a través de rutas guiadas: el caso de la Segunda República en Valencia". A: Colomer, J. C. & Sorribes, J. València, 1808-2015. La història continua... València: Balandra, pp. 12-31.

Azkárraga, J. M. & Peinado, J. (2017). "Al refugio!". A: Navarro, J. (coord.). València, capital de la República (1936-1937). Els perfils d'una ciutat en guerra. València: Ajuntament de València, pp. 62-86.

García Ferrandis, X. & García Ferrandis, I. (2011). "Itinerario didáctico por los hospitales de la Valencia en guerra". Didáctica de las ciencias experimentales y sociales 25: 165-175.

Aragó, L.; Azkárraga, J. M.; Salazar, J. (coords.) (2021). Guía de la València del primer franquisme (1939-1948). València: PUV. Llibre i recurs web: <https://valenciafranquista.com/>

Carandell, M. (2014). "De ruta por la ciencia en Barcelona: Enseñar historia de la ciencia mediante itinerarios por la Ciudad". A: Blanco, M. (coord.) (2014). Enseñanza e Historia de las Ciencias y de las Técnicas: Orientación, Metodologías y Perspectivas. Barcelona:SEHCYT, pp. 371-375.

Carandell, M. (2017). "Introducció". A: Barcelona, ciència i coneixement. Barcelona: Albertí, pp. 11-13.

Carandell, M. (2018). De les gàbies als espais oberts: Història i futur del Zoo de Barcelona. Barcelona: Alpina, portada.

Somerville, N. & Carandell, M. (2017) "Projecte de museïtzació de la Torre de les Aigües del Besòs". El patrimoni de la indústria alimentària. Passat, present i futur. X Jornades d'arqueologia industrial de Catalunya. Barcelona: AMCT, pp. 419-428.

Pascual Vidal, L. (coord.) (2021). VALCiÈNCIA: Rutes d'Història de la Ciència a la Ciutat de València. València: Institut interuniversitari López Piñero-Universitat de València.

MEDICINA i ARQUITECTURA BARCELONA

RUTES

Medicina al Raval
Medicina a l'Eixample
Medicina a la Perifèria
Clíniques
El carrer de la salut: passatge Mercader

EXPOSICIONS

Arquitectura i Medicina a Barcelona 2007
Medicina més enllà de Barcelona 2008
Presentació del professor Antonio Pizza

GUIES DIDÀCTIQUES

Els Primers Temps Medievals
La primera concentració hospitalària
El prestigi de la professió quirúrgica

<http://www.medicinaiarquitecturabarcelona.cat/>

RUTES

Medicina al Raval
Medicina a l'Eixample
Medicina a la Península
Clíniques

EXPOSICIONS

Arquitectura i Medicina a Barcelona 2007
Medicina més enllà de Barcelona 2008
Presentació del professor Antonio Pízza

GUIES DIDÀCTIQUES

Els Primers Temps Medievals
La primera concentració hospitalària
El prestigi de la professió quirúrgica

RUTES Medicina a l'Eixample

[Accés al mapa de la ruta](#)

1. Casa de Lactància

(Gran Via de la Corts Catalanes, 477)

Casa de la Lactància-Institut Municipal de Maternologia construïda el 1913, obra dels arquitectes Antoni de Falguera i Pere Falqués.

L'estat liberal s'anà fonamentant en un cos doctrinal que havia de transformar el vell món. Les lleis de beneficència i sanitat promulgades al llarg del segle XIX havien de renovar les pràctiques mèdiques i assistencials. Això comportà la incorporació d'un nou llenguatge arquitectònic, fonamentat en el diàleg entre professionals de l'arquitectura i de la medicina.

L'Hospital general de Barcelona esdevingué en aquells propòsits transformadors un veritable objectiu. Els nens i els malalts mentals foren els primers col·lectius que havien de permetre iniciar la descongestió de l'hospital. Davant la greu mortalitat infantil i maternal que hi havia a la Barcelona obrera de finals del segle XIX, l'any 1907, l'Ajuntament va fundar la Casa de Lactància-Institut Municipal de Maternologia. Aquest centre incloïa un consultori d'embarassades i un espai d'alimentació i cura per als nadons. El 1913, el servei es va traslladar a un edifici nou, situat a la Gran Via de les Corts Catalanes. La pressió demogràfica i social havia estat aleshores decisiva.

La Casa de Lactància es va tancar el 1981. L'edifici, un cop restaurat, allotja un casal per a la tercera edat.

Informació per peu de fotografia: Al coronament de la façana, hi ha un relleu esculpit per Eusebi Arnau: una llevadora, i no una Mare de Déu de la Llet, com era costum, alleta amb un biberó una criatura.

2. Hospital del Sagrat Cor

(Viladomat, 288)

Establiment inaugurat el 1883, obra de l'arquitecte Geroni Granell.

La ciutat de Barcelona s'incorporà lentament a els canvis que tingueren lloc arreu del món occidental a diferents ritmes, al segle XIX. La crisi de caràcter general que afectava l'Hospital de Santa Creu, en un context de creixement demogràfic i de transformació urbanística, donà lloc a diferents solucions. L'enderrocament de les muralles (1854) i l'aprovació del pla Cerdà (1859) havien de permetre revelar la ciutat moderna.

Les primeres respostes a aquelles necessitats vingueren de la iniciativa privada, que ja havien mostrat la possibilitat d'altres condicions de comoditat, de tracte i de servei en institucions. Per exemple, un grup de dones de l'alta burgesia barcelonina va patrocinar la creació del primer gran hospital de l'Eixample, el de Nostra Senyora del Sagrat Cor (1878), que acollia alhora malalts de beneficència i de pagament. L'edifici conegué diverses ampliacions en les dues dècades següents; hi destacava a la planta baixa la sala d'operacions, que definí l'orientació quirúrgica de l'hospital de la mà del Dr. Salvador Cardenal, divulgador del fenomen antisèptic. Alhora el centre incorporà un dels primers serveis d'oftalmologia, que quedà incorporat com a càtedra lliure a l'efímer projecte de la Universitat autònoma de 1933.

Actualment és l'**Hospital Universitari del Sagrat Cor** té l'entrada pel carrer Viladomat.

8 Anatomy of an urban underworld

A medical geography of the Barrio Chino

Alfons Zarzoso and José Pardo-Tomás¹

In 1932 a report was published under the title ‘El Barrio Chino de Barcelona (Distrito V)’ amongst the pages of the magazine *A.C. Documentos de Actividad Contemporánea*.² The condemnation was radical indeed, on both an architectural and urban level, denouncing the deplorable state of the streets and dwellings of this infamous part of the city. Symptomatically, the unsigned text was written shot through with medico-sanitary terms and metaphors: ‘prophylaxis’, ‘the cancer of Barcelona’, ‘a focus of infection’, ‘degenerated populace’ and so on. The article climaxed in a less-than-subtle hint to the authorities of the city that they would do well to ‘find interesting the suggestions that, for this preventative purpose, resulted from the Architect’s Congress which had taken place in Barcelona’.³ Indeed, as the same magazine had announced in its previous issue, Barcelona had hosted the preparatory meeting of the congress on urbanism that was to be held in Moscow.⁴

One of the pictures published on the occasion of this conference (see Figure 8.1, left) shows the President of Catalonia giving an official reception, in one of the Gothic halls of the Palau de la Generalitat, to the members of the Comité international pour la réalisation de l’architecture contemporaine (CIRPAC) and its Spanish offspring, the aforementioned GATEPAC (see Figure 8.1, left). Francesc Macià (1859–1933), the elderly gentleman in the centre of the photograph, was then the venerable and respected figure who embodied the republican Catalan government, after years of frequently clandestine

1 We would like to thank Diego Armus and Joan Ramon Resina for their valuable comments on an earlier draft of this chapter.

2 Antonio Piza and Josep Maria Rovira, *GATCPAC. Una nova arquitectura per a una nova Ciutat 1929–1939* (Barcelona: COAC Publicacions, 2007). *A.C. Documentos de Actividad Contemporánea* was the magazine in which the Grupo de Artistas y Técnicos Españoles para el Progreso de la Arquitectura Contemporánea (GATEPAC) articulated their ideas.

3 ‘El Barrio Chino de Barcelona (Distrito V)’, *A.C. Documentos de Actividad Contemporánea*, 6 (1932): 31–3, quote p. 33.

4 ‘Congresos Internacionales de Arquitectura Moderna. Internationale Kongresse für Neues Bauen. Preparatory meeting for the Moscow Congress on Urban Planning. Barcelona, 29, 30 and 31 March 1932’, *A.C. Documentos de Actividad Contemporánea*, 5 (1932): 38–40.

Figure 8.1 On the left, the reception of the CIRPAC commission (Comité international pour la réalisation de l'architecture contemporaine) at the Palau de la Generalitat (Barcelona, April 1932). Sert is the first from the left and behind him other young architects appear. In the front row, next to him, Le Corbusier is accompanied by the counsellors of the Government of the republican Generalitat, with President Macià (fourth from left) and Mayor Aiguader (sixth from left). On the right, picture of DCA under construction planned by Sert, Torres-Amat and Subirana, c 1934.

political struggle. Macià had many years before been a military engineer and active in the building sector.⁵

Sixth from the left is the mayor of Barcelona: Dr Jaume Aiguader (1882–1943). Since the beginning of the century – the doctor had shifted from the libertarian sympathies of his student years towards Catalanist republicanism – Aiguader had emerged as an advocate of social medicine, the post-hygienist medical paradigm which would be adopted by many Catalan doctors.⁶ The successful support for social medicine was due, among other things, to the media effort his supporters made to spread their doctrine, beginning with the doctors

5 In 1893, Macià had founded the company *Sociedad Batlle, Macià y Cia.*, which was to construct, amongst others, the first reinforced concrete buildings in Catalonia employing the Monier patent. Two years after its constitution the company had more than 40 projects under way all over Catalonia: Laura Valls, 'El mamut de la Ciutadella (1907): biografia d'un objecte urbà', *Afers*, 30 (80) (2015): 243–68, p. 254. From 1899 on, Macià dissociated himself from the company.

6 To cite two of Aiguader's conference titles, separated by a period of 20 years, both held at the Ateneo Barcelonès and published the same year they were given: *Aspecte social de les infeccions sexuals en el matrimoni* (Barcelona: Tipografia 'La Academia', 1912) and *El problema de l'habitació obrera a Barcelona* (Barcelona: Publicacions de l'Institut Municipal d'Higiene, 1932).

themselves.⁷ In fact, Aiguader had already been a leading advocate of social medicine for decades, through articles in the daily press, conferences in cultural associations and societies and especially through the direction and writing of the series *Monografies Mèdiques*.⁸ This social medicine advocated, among other things, direct political commitment by physicians themselves for the solution of hygienic, health and medical issues of social groups and of the most deprived or needy urban areas.⁹

Shifting our attention to the left corner of the photograph we can see several young Barcelona architects, with Josep Lluís Sert (1902–1983) in the front row alongside Charles Édouard Jeanneret–Gris (1887–1965), better known as Le Corbusier. These young architects, mostly belonging to educated bourgeois Catalan families, considered him their mentor and enthusiastically adhered to the tenets of his rationalist beliefs on architecture and urban planning. Together, they would soon convince the authorities in the photograph to sponsor an urban reform plan for Barcelona, inspired by the Swiss master. This would be a radical plan which would raise fierce social and professional opposition and that would be only poorly applied, but which for some of them would provide an excellent springboard for their brilliant careers.

Indeed, a few months after this meeting, the so-called ‘Macià Plan’, an ambitious urban planning project for the city of Barcelona and its metropolitan area, was presented. The plan was a declaration of the result of planning principles, fruit of the strange – or not – alliance between the elderly President Macià, the doctor Mayor Aiguader and young architects from well-to-do families, dazzled by Le Corbusier.¹⁰ The idea that drove the project was to transform Barcelona, which for half a century had been an industrial city, into a modern capital, equipped with a port, an airport and other communication channels which would rationalize entrepreneurial activity and open up the city for residents by

7 An example of contemporary end-of-century hygienism in Barcelona is to be found in the works of Pedro García Faria (1858–1927), chief exponent of Spanish sanitary engineering: *Saneamiento de Barcelona. Condiciones higiénicas de la urbe: su mejoramiento, disminución de la mortalidad de sus habitantes y aumento de la vida media de los mismos* (Barcelona: E.T. de N. Ramírez, 1884); *Insalubridad de las viviendas de Barcelona* (Barcelona: Impr. de J. Balmas Planas, 1890); *Medios de aminorar las enfermedades y mortalidad en Barcelona* (Barcelona: Adm. de Industria e Invencciones, 1894). See: M.A. Miranda, ‘Pedro García Faria, Civil Engineer (and architect)’, *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, 10 (2006), <http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-221.htm> (last accessed 17 October 2014).

8 Enrique Perdiguero, José Pardo-Tomás and Alvar Martínez-Vidal, ‘Physicians as a Public for the Popularization of Medicine in Interwar Catalonia: The *Monografies Mèdiques* Series’, in F. Papaneloupoulou, A. Nieto-Galan and E. Perdiguero (eds), *Popularizing Science and Technology in the European Periphery, 1800–2000* (Aldershot: Ashgate, 2009), 195–215.

9 Iris Borowy, ‘International social medicine between the wars. Positioning a volatile concept’, *Hygeia Internationalis*, 6 (2) (2007): 13–35; Iris Borowy and Anne Hardy (eds), *Of Medicine and Men: Biographies and Ideas in European Social Medicine between the World Wars* (Frankfurt/M.: Peter Lang, 2008).

10 Le Corbusier had recently returned from Soviet Russia, disappointed at having failed in his attempt to sell Stalin his projects, convinced that the utopian world he heralded would not come about in the USSR but could nevertheless be pursued in other areas such as southern Europe. Alexander Tzonis, *Le Corbusier: The Poetics of Machine and Metaphor* (London/New York: Thames & Hudson, 2002).

enhancing facility of movement, modern dwellings and communications in the city in line with the rationalistic and utopian vision of 'modern life' so characteristic of the interwar period in Europe and North America.¹¹

This conception of urbanism had a special plan for what was then, from an administrative point of view, the Fifth District of the city (see Figure 8.2). It was a densely populated sector, with some neighbourhoods that constituted an archetype of houses, streets and 'unhealthy' people from portuary zones.¹² But the Fifth District also contained, close to the port, a neighbourhood that was then known by the name of Barrio Chino: a maze of narrow shadowy alleys, with buildings too high, too narrow and too shabby, where a diverse array of night-life and a high ratio of brothels were concentrated, defining it as the quintessence of the underworld of the city. The special plan for the Barrio Chino was none other than the demolition of almost all buildings, destroying the whole network of streets, alleys and courtyards, creating wide avenues flanked by new housing, geometrized and stripped of all ornament that were not pure lines of concrete, glass and iron materials that the new architects were so enthused about. The shared dream amongst authorities and planners was the eradication of the physical, human and geographical configuration of the entire area through urban sanitation and materialized in a plan which contemplated the most dramatic destruction and presented explicitly, inspired by a surgical simile: 'We must remove the infected core as would a surgeon from a sick body'.¹³

The radical redesign of this area of the Fifth District leaves no doubt about the medical and architectural idea behind the pursued objective – to remove the social and medical problems of the slums of Barcelona – and urban debauchery was seen as the optimal solution. There was no room for relics of the past such as the winding, narrow and dirty streets of the Barrio Chino; even less so for their unhealthy homes and yards. And for its inhabitants and the activities carried out there? Their future remained unclear, but the sanatorium, other confinement or forcible transfer were the pathways with which until then the authorities had followed when attempting to address that particular problem.

11 Francesc Roca, 'El Plan Macià i el regional planning (1932–1937)', *Materials ACCAT*, 9 (2008); Hermínia Pujol, 'Dues visions de Barcelona als anys 30. El Plan de distribució en zones del territori català i el Plan Macià (1932–1934)', *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 43 (12) (1997): 81–116; Salvador Tarragó, 'El Plan Macià o la nova Barcelona 1931–1938', *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 90 (1972): 24–36.

12 It was not, however, the first sanitary reform plan that had been set forth for the Fifth District. See: Vicente Casals et al., 'Manuel Mujica Millán y el urbanismo novecentista en Cataluña, 1917–1927', *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, 16 (925) (2011), <http://www.ub.es/geocrit/b3w-925.htm> (last accessed 1 October 2014).

13 GATEPAC, display panel 'Sanejament Districte V' exhibited during the presentation of the 'Plan Macià' for Barcelona at the IV meeting of the CIAM (*Congrès internacional d'architecture moderne*), held in Athens, 1933. Reproduced in: Antonio Piza, 'Representaciones de la Ciudad Funcional', in *A.C. La revista del G.A.T.E.P.A.C. 1931–1937* (Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2009), 191–220, p. 220.

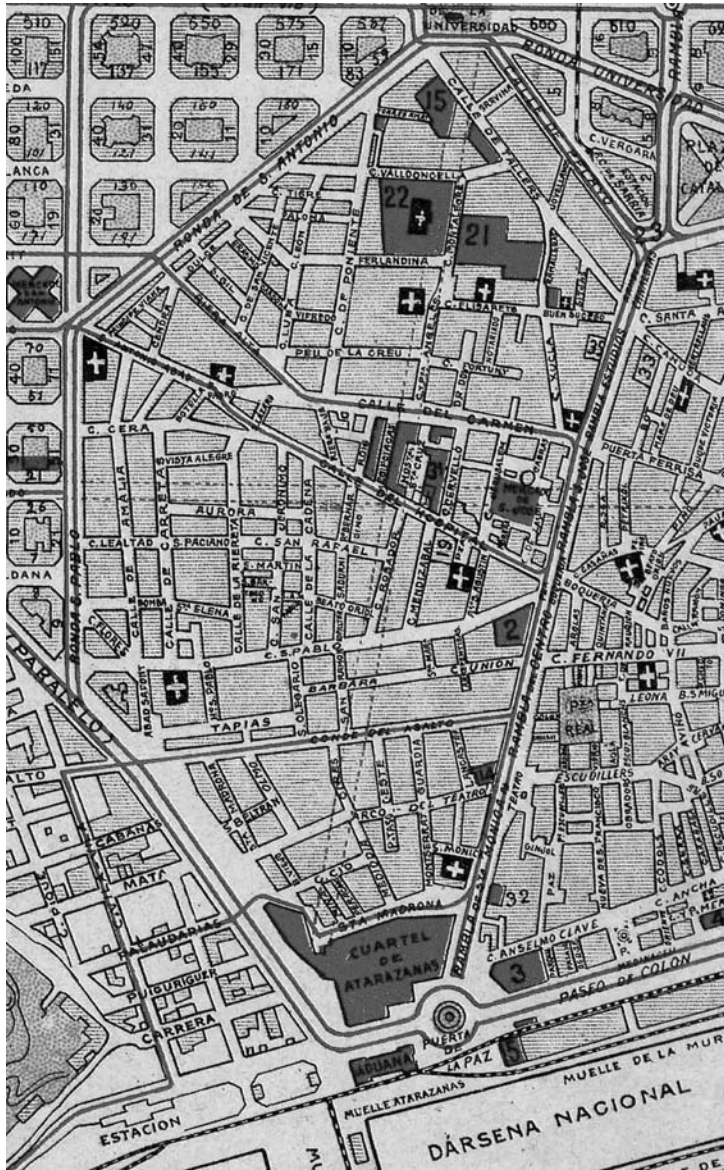

Figure 8.2 Barcelona, map of the streets of the Fifth District, 1916.

Unsurprisingly, the plan was fiercely attacked by property owners and did not receive clear political support until the arrival of the new republican government of the Popular Front in February 1936, on the eve of the Civil War. This appalling conflict finally demolished the dreams of planners and politicians: the vision proclaiming the design of a modern, ambitious and healthy city

that involved the destruction of the ailing urban fabric barely materialized, or at least which would not come about until much later, with a whole new set of managers and players and well mixed results.¹⁴

The only action carried out in the Fifth District under the Macià Plan before the Civil War was the construction and operation of the anti-tuberculosis Central Dispensary (DCA) (see Figure 8.1, right). The design and building of the DCA, located at the northern limit of the Fifth District, was commissioned precisely to Josep Lluís Sert, together with his even younger colleagues Josep Torres Clavé (1906–1939) and Joan Baptista Subirana (1904–1978).¹⁵ The three architects raised the project from reading the work of Lluís Sayé, *Les noves orientacions de la lluita antituberculosa i la seva aplicació a Catalunya* (1933).¹⁶ The tisiologist Sayé noted, apart from highlighting the role of poor nutrition, the importance of the structural housing conditions in the spread of the disease.¹⁷ The tuberculosis dispensary allowed a structuring of tisiology as a medical speciality.¹⁸

What we would like to propose in this chapter is, in fact, to look back at the two decades prior to the early 1930s. So far we have presented the point of arrival, which is already right on the final frontier of the period covered by this book. In the pages that follow we aim to explain what the Barrio Chino was like at the time, what was happening there and why those in the photograph

- 14 In the late 1940s and early 1950s, paradoxically – or maybe not so much – under the Franco regime authorities were to carry out drastic urban remodelling in much the same fashion as envisaged by the Catalanist republicans in the 1930s: the widespread destruction of streets and entire blocks, the opening of avenues, radical sanitation measures of the most deteriorated zones and so on. Authorities in the pre-Olympic Barcelona (1992) would continue with the ‘surgery’, now sheltered beneath the less drastic metaphorical umbrella of ‘esponjament’ (opening up/ventilation/porosity/permeability). On the historical continuities of the actions developed by authorities, in the name of the interests of international real estate, beyond the dictatorship or the democratic periods, see: Manuel Delgado, *La ciudad mentirosa: fraude y miseria del ‘modelo Barcelona’* (Madrid: Los Libros de la Catarata, 2007), p. 33.
- 15 Antonio Pizza, *Dispensario antituberculoso de Barcelona, 1933–1937: J.Ll. Sert, J.B. Subirana y J. Torres Clavé* (Almería: Colegio de Arquitectos de Almería, 2003). Boris Berenguer, *Estudi de dos edificis: Dispensari Central Antituberculós de Barcelona i Casa Bloc* (Master thesis, UPC, 2011).
- 16 Sayé’s text appeared in numbers 68 and 69 of ‘Monografies Mèdiques’, the collection created in 1926 by Jaume Aiguader. About Sayé: Josep Cornudella, *Estudi biogràfic del professor Lluís Sayé Sempere* (Barcelona: Reial Acadèmia de Medicina, 1979).
- 17 Celia Miralles Buil, *La tuberculose et l’habitat populaire à Barcelone dans les années 1930* (Master thesis, Université Lyon 2, 2008); *La tuberculose dans l’espace social Barcelonais, 1929–1936* (PhD thesis, Université Lyon 2 and UPC, 2014).
- 18 Alfons Zarzoso et al., ‘Especialización y divulgación de la medicina en la ciudad de Barcelona (1868–1938)’, in *Actas del XV Congreso de la SEHM. Transmisión del conocimiento médico e internacionalización de las prácticas sanitarias: una reflexión histórica* (Ciudad Real: SEHM-UCLM, 2011), 279–305. We understand this action in the framework of the medical police deployed by the Generalitat de Catalunya, as studied by Carles Hervàs, *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil: política i organització sanitàries. L’impacte del conflicte bèl·lic* (PhD thesis, Universitat Pompeu Fabra, 2004). As regards the material produced by the GATEPAC and the reflection of those proposals in the medical press, see: Celia Miralles Buil, ‘Controlar la ciudad para eliminar la endemia: el caso de la prevención antituberculosa en Barcelona en el primer tercio del siglo XX’, in P. Fraile and Q. Bonastra (eds), *El control del espacio y los espacios de control* (Barcelona: Ediciones del Serbal, 2015), 131–143.

would wish to destroy it. This wish was nurtured by a desire to sanitize, in line with the most recent trends in urbanism and social medicine. It was promoted by a mesocracy of professional engineers, doctors and architects who were in direct contact with the republican authorities while they themselves did not have any political or institutional responsibilities.¹⁹

What was the neighbourhood like? How did residents and visitors face health problems? How had they tried to control – regardless of any radical urban proposals – this area inhabited by generally poor people of such varied nature, which was at the same time frequented by members of almost all social classes who did not actually live there but sought fun, sex, music, entertainment and night-life until dawn?

In the following section, we will proceed to present a vision of the urban geography of the Barrio Chino. In the third section, we descend to the micro-geography of a single street (Conde de Asalto) and its immediate neighbourhood to observe not only the diverse world based on show business and sex, but also the consequences thereof, both hygienic and sanitary. In the fourth section, we have chosen one of the premises of that street, the anatomical museum run by the show business entrepreneur Francesc Roca, to reflect on the ambiguities and limitations that the regime of control that social medicine attempted to impose from above was facing, from its role as prescribers and expert advisors to municipal, regional or national authorities, as well as some of the appropriations the end users of these policies made of the content, materials or speeches that were destined for them.

The geography of a district: Literary itineraries and sanitary problems

Urban geography, urban planning and architectural design are paramount to understanding medical cultures centred in such a particular area of the city as the ‘underworld’. Therefore, our approach will resort to the kind of sources in which the dimension of public representation is notable: media reports, literary excerpts, images or advertisements promoting medical and health services. Naturally, the assertions of medical experts and planners regarding any proposed control, sanitation or the combatting of disease are also present in the analysis, but these sources have historically been given privilege on these issues, so our wish here is to relativize their weight in understanding the complex world of medical cultures in coexistence or dispute in an area and a specific historical moment.²⁰ An approach to the geography of the urban district under study

19 Jaume Valentines, *Tecnocràcia i catalanisme tècnic a Catalunya als anys 1930: els enginyers industrials, de l'organització del taller a la racionalització de l'estat* (PhD thesis, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012).

20 We have attempted to apply the category of analysis of ‘medical cultures’ from a Gramscian viewpoint, for another period in the history of Barcelona: Alfons Zarzoso, ‘El pluralismo médico a través de la correspondencia privada en la Cataluña del siglo XVIII’, *Dinamís*, 21 (2001): 409–33.

should avoid giving priority to certain aspects over others when considering the confusing world lived daily in the pre-civil war Barrio Chino. The chronology, the physical space and the social actors go beyond the ideological forms of intervention of public authorities defined in terms of 'social medicine' that we are used to seeing.²¹ On the other hand, taking into account the special characteristics of Barcelona, we wish to point out the usefulness of comparing this case with those of other European industrial and 'non-capitals' such as Lyon, Marseille, Hamburg or Turin.²²

In the first third of the twentieth century, the Barrio Chino was a scenario characterized by the complex coexistence of diverse urban subcultures, from libertarian anarchism to the trade in and consumption of drugs, the emergence of musical styles and genres such as jazz, or the constant renewal in the settings of prostitution, be they heterosexual or homosexual. The narrow streets of the Barrio Chino spread between buildings crowded with subdivided homes that housed families of disparate composition and condition, but almost always large; dozens of workshops and small factories where largely immigrant workers toiled, cafés, cabarets, taverns and other spaces in which alternative political and social topics were discussed, and where throbbed the city night-life, with the permanent presence of the worlds of prostitution and drugs, music, dance and gambling.²³

At the same time, those streets and surrounding areas were still the place of the old institutions devoted to the care of the poor and sick, not to mention the Queen Amalia prison, reserved exclusively for women from 1904 when male prisoners were transferred to the new Modelo Prison, built outside the walls of the old city.²⁴ So, if on the one hand the Fifth District was the geography of the traditional institutions of social control, on the other, it was also the geography of social tumult: there were both male and female prostitution, begging, drug use (especially alcohol and cocaine), subversive activities and so on. From the perspective of the ruling bourgeoisie, this was an infected area, a place that should be cleansed completely. Moreover, serious health consequences marked

21 Dorothy Porter (ed.), *The History of Public Health and the Modern State* (Amsterdam: Rodopi, 1994); Dorothy Porter, *Health, Civilization and the State* (London: Routledge, 1999).

22 Patrice de Moncan and Claude Heurteux (eds), *Villes haussmanniennes: Bordeaux, Lille, Lyon, Marseille* (Paris: Mécène, 2003); Guido Montanari, 'Memoria e genius loci. Il caso di Torino da città fabbrica a "città degli eventi"', *Nuvole*, 47 (2003): 1–12; Elena Manzo (ed.), *La città che si rinnova. Architettura e scienze umane tra storia e attualità: prospettive di analisi a confronto* (Milan: Franco Angeli, 2012), Matthew Jefferies, *Hamburg. A Cultural and Literary History. Cities of the Imagination* (Oxford: Signal Books, 2010); "'A City in Distress'? Paul Broecker and the New Architecture of Hamburg', in M. Gee, T. Kirk and J. Steward (eds), *The City in Central Europe: Culture and Society from 1800 to the Present* (Aldershot: Ashgate, 1999), 9–26.

23 José Luis Oyón, *Barcelona 1930: un atlas social* (Barcelona: Edicions UPC, 2001); *La quiebra de la ciudad popular: espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914–1936* (Barcelona: El Serbal, 2008).

24 Òscar Montero, *Normativització a la presó Model de Barcelona abans de 1936* (PhD thesis, Universitat Autònoma de Barcelona, 2014); Elsa Plaza, *Desmontando el caso de La Vampira del raval. Misoginia y clasismo en la Barcelona modernista* (Barcelona: Icaria, 2014), pp. 147–65.

the sanitary degradation of the whole area: venereal disease, tuberculosis and sundry ailments associated with poverty and overcrowding spread throughout the district during this period. The bourgeoisie in command of institutions resorted to strategies based on their idea of civic regeneration and the recovery of a morally healthy urban landscape. Social medicine and urban planning were the basis for action and the formulation of projects to give an answer to a reality that stubbornly persisted despite all the hype of regulations, institutions and norms.

Beyond the regulatory documents, policy statements and speeches of medical statisticians and sanitary engineers, the use of literary and journalistic sources allows us to capture the cityscape of the time. The novels, stories and news reports devoted to different aspects of life in the Barrio Chino constituted a genuine literary genre in those early decades of the century. Not only in Spanish and Catalan literature, but also in some literary works published abroad.²⁵ Short novels in Spanish such as *Sangre en las Drassanes* (1926) by Francisco Madrid (1900–1952) or literary monuments in Catalan literature such as *Vida privada* (1932) by Josep Maria de Sagarra (1894–1961); newspaper reports such as those by the aforementioned Francisco Madrid, or those by Domènec de Bellmunt (1903–1993) compiled in a volume together with his short novel *L'àngel bohemí* (1935) or those gathered by Josep M. Planes (1907–1936), in *Nits de Barcelona* (1931).²⁶ These and other reports were published throughout the interwar period in *L'Esquella de la Torratxa*, *El Escándalo*, *D'Ací i d'Allà*, *El Diluvio*, *La Rambla* and *La Publicitat*, publications which reflected various ideological positions and should be analysed as an expression of the Barrio Chino's visibility to the public and in the troubled political arena of the moment, from the bourgeois and conservative Catholic positions to Catalan anarchists, through various modes of republicanism, all in an unstoppable upsurge since the beginning of the century, before the collapse of the traditional dynastic parties (conservative and liberal).²⁷ For reasons of space, we will present three examples taken from these sources that portray three different scenes, which represented the Barrio Chino for some authors and their readers in different social spheres.

The first of our examples dates from 1929. That year, the Association of Hoteliers in Catalonia sponsored, on the occasion of the International Exhibition, the publishing of what were known as the *Guías P.I.C.S.*, tourist guides with practical and artistic information about the city, with maps and detailed routes. The edition of this year incorporated a section with a variety of itineraries for the city. The eighth of these routes ran around the neighbourhoods

25 Joan Ramon Resina, *La vocació de modernitat de Barcelona. Auge i declivi d'una imatge urbana* (Barcelona: Cercle de Lectors-Galàxia Gutenberg, 2008), pp. 115–45.

26 Jordi Castellanos, 'La descoberta literaria del Districte Cinquè', in Margarida Casacuberta and Marina Gustà (eds), *Narratives urbanes. La construcció literaria de Barcelona* (Barcelona: Fundació Antoni Tàpies, 2008), 83–108.

27 An example of historical analysis based on this literary production can be found in Robert A. Davidson, *Jazz Age Barcelona* (Toronto: University of Toronto Press, 2009).

of Hospital and Sant Pau, in the Fifth District. By taking as a starting point Carme Street from the corner of Egipcíaques, the guide talks about the 'severe overcrowding at the Hospital de Santa Cruz'. The tour ran through the streets of Roig, Malnom and Picalquers, 'very interesting for their picturesque squalor, the incarnation of a portrait by Balzac'. Turning back into Carme, the guide limits itself to highlighting 'a stately home of the early nineteenth century' commissioned by the manufacturer Erasme of Gonima (1746–1821). The route continued through the Plaza de Pedró up to San Antonio Abad, where a plaque on the wall of the church reminded the sightseer that it had once been the Hospital de Ardientes. The route continued down the streets of Salvador and Reina Amalia, where, as mentioned previously, the women's prison was to be found, though the only thing apparently worth mentioning in the guide was a house built by another nineteenth-century manufacturer, and added: 'adjacent streets are those of labourers losing their economic relevance; rather like the working neighbourhoods as would have been the Barcelona factory districts at the time mechanization began to develop'. Down the Calle de la Cera tourists wandered to the hospital, from which one could access the space which, at the time, had relinquished almost all hospital functions. Returning to the street, towards the Rambles, the guide reminds us of the importance of the Teatro Romea and the artistic allures of the church of St Augustine. Skirting the church, one came to the street of San Pablo, which the guide recommended strolling in its entirety, highlighting a farm shop from 1778 and the Romanesque Sant Pau del Camp.

This seventh route dedicated to Las Rambles included constant entries and exits to and from its tributary streets and peeked out, in its final stretch, onto Conde de Asalto and, on leaving the Plaza del Teatro, the tour left behind the Portal de la Paz to enter, however briefly, the Parallel and skirt the Drassanes (shipyards) building. The character and content of the tour differs little from the previous itinerary. It described routes to follow during the day, amongst the lively hubbub of the inhabitants but, of course, without stopping to discuss with them their miserable living conditions or their squalid dwellings.

Cosmetic operations for the sake of tourism have historical origins and are not merely the product of present times. In this seemingly neutral rhetoric – celebrating background noise – the historical reasons for a port and segregated neighbourhood were deliberately forestalled as a grand receiver of permanent immigration (at that time mainly from Catalonia and adjacent Spanish regions), a schizophrenia of daylight and darkness. A living space for workers, artisans, prostitutes and criminals; night-time entertainment, crime and shootouts between labour activists and the employers' gunmen, and misery, a great deal of misery.²⁸

28 *Guía P.I.C.S.*, Barcelona, Catalònia, 1929; Paco Villar, *Historia y leyenda del Barrio Chino (1900–1992): Crónica y documentos de los bajos fondos de Barcelona* (Barcelona: La Campana, 1996); Chris Ealham, 'An Imagined Geography: Ideology, Urban Space, and Protest in the Creation of Barcelona's 'Chinatown', c. 1835–1936', *IRISH*, 50 (3) (2005): 373–97. On the Parallel, see the articles dealing with the cultural context of the shows, theatre circus and cinema architecture and the world of prostitution in the Fifth District in *El Paral·lel, 1894–1939* (Barcelona: CCCB, 2012).

The second example we would like to present stands, in a way, in a line similar to that of Barcelona hoteliers, but does so through literary fiction from one of the most gifted pens of the Catalan language of the time, the aristocrat Josep Maria de Sagarra, as described in his novel *Vida privada* (1932): ‘An excursion to the sleazier neighbourhood known as the Barrio Chino’ located chronologically, as we shall see in the quote, on the eve of the 1929 Exhibition. Unlike the guide, however, Sagarra shows us another reality, a true ‘geography of evil’.²⁹ His is a nocturnal fiction starring eight representatives of the wealthier classes of the city, men and women alike, in which the Barrio Chino is presented as a museum, access to which is gained on foot once the cars have been left at the Lion d’Or, on the Rambles, near the Arc del Teatre. A museum or, as it would now be called, a theme park, with ammoniacal odours arousing the visitors’ fascinated interest and the eagerness ‘to see who knows what’. Sagarra reviewed the aim of the visit with irony:

We are on that stretch of Calle del Cid carefully arranged by the Sociedad de Atracción de Forasteros [Society for the Attraction of Foreigners]. Then, those neighbourhoods were preparing for the great exhibition and operators were scouring the Barrio Chino for Chinese, blacks, the truculently inverted and women taken from the dissection room of the Hospital, half butchered, a green skirt and shawl turning them into gypsies, two pieces of desalted cod feigning breasts; so attired they would then be nailed to the door of the most strategic houses. [...] As for the men, they were of all kinds, from sailors, mechanics to ordinary workers, paedophiles with painted lips, cheeks caked with plaster and eyes heavy with mascara. Among the quirky wag their tails a kind of poor, the ragged and pickpockets, only to be found in those neighbourhoods [...] In this part of the city were the humble also to be seen, not picturesque in the slightest, as one might see in other parts; but the others [...].³⁰

Sagarra also provides a literary visit to certain spaces of sociability:

The taverns were smeared with the extract of orujo; this alcoholic excretion of stones is perhaps the best thing in the world to depict the life sentence of the heart, an irremediable brutishness. Besides the taverns, shops selling condoms, with their blue and red rubber pears, amongst other rubberware, glass and fabric, along with packets of cotton wool, all alluding in such an unlyrical way to the catastrophes of sex [...]

29 Gary McDonogh, ‘The geography of evil: Barcelona’s Barrio Chino’, *Anthropological Quarterly*, 60 (4) (1987): 174–85.

30 Josep Maria de Sagarra, *Vida privada* (Barcelona: Catalonia, 1932). This and the following paragraphs are our translation into English.

Finally, Sagarra takes a shot at explaining an alleged acceptance of that ‘natural order’:

Despite the accumulation of pathological material, humanity present there seemed to squeeze the juice from life with great naturalness and an oblivion that could be perfectly taken for optimism [...] ladies and gentlemen stopping at the door of ‘La Criolla’ would command very little attention. The neighbourhood was accustomed to this kind of visit and enough literature on the festering appearance of the Fifth District had already seen the light of day, and both the foreign and the native curious were received at ‘La Criolla’ in a perfectly normal and correct manner.

Visitors to this unique museum left it behind on their stroll back to the Ramblas, where they would recover their cars to return to the geographical normality of their Eixample.

The *Noucentisme* movement argued with literary force that, from the beginning of the century, was hatching in the fields of medicalization and transformative proposals to be imposed upon the landscape of the Fifth District.³¹ Xavier Pla recalls that one of the glosses written in 1906 by Eugeni d’Ors (1881–1954), considered the most representative intellectual of the *Noucentisme*, sought, with envy, an earthquake for Barcelona as San Francisco had experienced, to finish off the old city at a stroke.³² This idea, linked to other types of intervention in the area, was to re-emerge throughout the first third of the century from different perspectives, including the literary. For example, Carles Soldevila (1892–1967), in a passage from his sexually ambiguous novel *Eva* (1931), defends the concept of urban space as an area of transit. The project for wide streets in a regular pattern would facilitate movement – commercial, recreational, athletic or sanitary – radically contrasting with the winding streets of the Fifth District ‘full of onlookers, shouts, voices, smells and bands of children; as if they were the corridors of a formidable dwelling’ angering ladies trying to get to the orphanage on Montealegre Street making them express aloud the dominant bourgeois thought, ‘I can’t imagine why they are waiting so long to knock all of this down [...] how disgusting!’³³

31 *Noucentisme* was a cultural and ideological movement starring the Catalan bourgeoisie in the first third of the century, characterized by a ‘modernizing’ programme with Catalanist roots reflected in literature, art, science and political economy by means of governing structures such as the *Mancomunitat de Catalunya*. Rosa Cabré, Montserrat Jufresa and Jordi Malé (eds), *Polis i nació: política i literatura (1900–1939)* (Barcelona: Aula Carles Riba-Societat Catalana d’Estudis Clàssics, 2003).

32 Eugeni d’Ors, *Glosari 1906–1907* (Barcelona: Quaderns Crema, 1986); Carlos X. Ardavin, Eloy E. Merino and Xavier Pla (eds), *Oceanografía de Xènius* (Kassel: Edition Reichenberger, 2005).

33 Núria Santamaria, ‘Les Barcelones imaginades de Carles Soldevila’, in Casacuberta and Gustà (eds), *Narratives urbanes*, 127–144. McDonogh reminds us of the theme of the international tourist attraction of the Barrio Chino and recollects the critical words of Avel·lí Artís in the article ‘Legend of Barcelona: “If we clear up the rougher parts of the city, where will tourists go?”’, *L’Opinió*, 22 October 1933, 1–4.

The last example we would like to expose in this wandering comes from a publication that appeared two years after the CIRPAC meeting in Barcelona with which this chapter began. The journalist Domènec Bellmunt published one of the stories that, from the pages of *Mirador*, *La Rambla* or other Catalan magazines of the period,³⁴ served their readers a seductive yet gruesome image of ‘the catacombs of Barcelona’.³⁵ The article was titled *La ‘Creu Roja’ de l’amor* (The ‘Red Cross’ of Love) and was dedicated to the dispensary battling against venereal diseases to be found on the Parallel, the western frontier of the Barrio Chino, led by Dr Antoni Peyrí (1889–1973). Bellmunt presented the work of the authorities of the Generalitat whose venereal treatment service Peyrí himself ran – as an ‘efficient and perfect’ organization whilst also recalling the existence of another clinic in the portuary zone – the southern boundary of the Barrio Chino – and a third in Sant Andreu, a working-class district on the north-eastern outskirts of the city.

Syphilis was present in many ways in the popular imagination. Carles Soldevila gives a sample in *Fanny* (1929), the story of the survival of a young bourgeois girl who has fallen into social disgrace: yet another trip from the bourgeois Eixample to the reproachable Fifth District. The self-sufficient Fanny tries to rebuild her life as a dancer in a club; fearful from the rumours spread on infection by syphilis, she goes to the Library of Catalonia to look up the corresponding entry in the *Enciclopedia Espasa*. In turn, Sagarra, in *Vida privada*, speaking of the children of wealthy families in Barcelona, highlights that ‘the conversation amongst most young men revolved around car chassis, bodywork and gonorrhoea’.³⁶

By the time ‘*Creu Roja*’ de l’amor was published, for the 12 previous years Domènec Bellmunt had already been writing – in *La Publicitat*, organ of the Acció Catalana party, a splinter group of the Lliga – the news reports that would win him the title of ‘father of modern Catalan journalism’.³⁷ After years of Parisian exile due to the dictatorship, his return to Barcelona in 1928 is notable for his activity as a reporter for the Catalan press, but also for his official entry into the Generalitat Health Service, having passed the corresponding public examinations. The article singing the praises of the personification of Peyrí in the programme of social medicine fighting venereal disease would hence not appear to be a mere coincidence.

So between contemplative museum visits and dreams of radical action, the Fifth District survived the conditions imposed by social and political reformers.

34 For a different perspective see the radical republican press on Barcelona’s underworld: Joan Lluís Marfany, ‘Catalanistes i lerrouxistes’, *Recerques*, 29 (1994): 41–60; Enric Ucelay Da Cal and Dorsey Boatwright, ‘La dona del “Barrio Chino”’. The image of rough areas and the magazine “El Escándalo”’, *L’Avenç*, 79 (1984): 26–34; McDonogh, ‘The geography of evil’; Davidson, pp. 27–50 and 104–40.

35 The title of the book that he would publish in 1930 was a compilation of some of his most successful reports from the previous decade.

36 Josep M. de Sagarra, *Vida privada* (Barcelona, 1932), p. 165.

37 Francesc Canosa, ‘Apunt biogràfic. Domènec de Bellmunt: un espia doble i una missió’, in Domènec de Bellmunt, *La Barcelona pecadora* (Barcelona: A contracorrent, 2009), 163–94, p. 163.

The interventions that had been suggested during the first third of the twentieth century had a variety of effects.³⁸ Republican and Catalan journalists exerted a strong influence on the institutions of city government and on the medical profession. Social medicine was not directed to a mere healthfulness of the district, but rather to its medicalization from above, with its clinics and health propaganda – with special attention as to the treatment of syphilis and tuberculosis – as well as its urban planning, in collusion with architects and engineers and supported by those forces installed in political power. But within this equation, in which everything might appear to fit, something fundamental was lacking: the limits set by the effort to medicalize and the moralizing discourse. The diverse population that inhabited or frequented the Barrio Chino certainly met with various manifestations of controlling pressure from social medicine, but also with so much else, abiding side by side in the same urban space.³⁹

A microgeography: Conde de Asalto from the perspective of a *Flâneur*⁴⁰

In the geography of the Barrio Chino, Conde de Asalto was the main human river that connected the Rambles with the Parallel along which strollers would swim or sail on board the riverboat running through it, Tram N°48, nourishing numerous tributaries and alleys with its passengers, especially on the southern side. The scene that lay before them should be described house by house, premise by premise; you would find a panorama of offices and clinics, rubberware and bathing establishments, brothels, photographic studios, anatomical museums, music and picture houses where films were shown.

Beginning with the clinics we would come across: the Clínica Gallego, at n° 18; the Instituto Médico Femenino at n° 23; the Clínica San Antonio, at n° 47; and the clinic La Corona, at n° 95. Apart from the consultancies – normally advertised as ‘urinary’ – of Doctor Paulino Alcántara (Unió, n° 19), the Clínica Balart (Unió, n° 7) and ‘La Japonesa’, founded by Doctor Holgado in 1924 (Arc del Teatre, n° 1). Octavi Carulla had a urology practice at Unió, n° 10; Francesc Imbert, at Principal at Gravina, n° 8; Joan Morros at San Pablo, n° 63. Doctor Josep Mascaró had a ‘women’s ailments’ practice at n° 47 in Calle Hospital, and Josep M. Segalà at n° 15, Calle Barberà. Brothels also existed with their own consultants, such as that described by Francisco Madrid in ‘The commercial organisation of a brothel’, published in 1925 in *El Escándalo*

38 Silvia Sánchez Estrada, *Clases populares y anarcosindicalismo. Barcelona, 1917–1923* (Entremons: UPEF, 2013), pp. 20–53.

39 Celia Marin Vega, *Antropografía del Barrio Chino. Arquitectura o Revolución (1925–1938)* (Master thesis, Universitat Politècnica de Catalunya, 2011).

40 On the cognitive status of the notion of the *flâneur*, developed by Walter Benjamin in the light of 1920s and 1930s modernism, and how productive *flânerie* can be, see Karl Schlögel, *Moscow 1937* (Cambridge: Polity Press, 2008).

and in the following year in the compilation of 23 of his articles titled *Sangre en Atarazanas*.⁴¹ Madrid presents his readers with the description of a brothel in Calle Arco del Teatro accentuating its 'all modern advances', among which there was listed 'a medical clinic' established by 'Mr. Ugarte', the proprietor of the business itself.⁴²

The establishments known as 'rubberware and bathing' (that is, offering condoms and a washing of the private parts) were sited preferably in the side-streets, close to the main flow: La Mundial (Espalter, n° 6) 'Open until 3 a.m.', with 'Immediate bathing and irrigation service'; La Clínica Oriental and El Cupido (both at San Pablo, n° 110); three 'rubberware' establishments in Calle San Ramón: La Manota at n° 1, La Previsión at n° 6 and La Favorita at n° 10; La Normanda was to be found in Calle San Oleguer; La Especial in Barberá; La Cosmopolita in Calle Robadors, practically beside the La Bola de Oro clinic.

Abortion 'clinics', sited in various parts of the district (and town), were obviously clandestine, but made an appearance in literary and journalistic sources. Bellmunt, for example, published in 1930 a report-story called 'human meat for sale' in which the main character, pregnant at 17, aborted following what the author calls a 'medicinal treatment'. Bellmunt claims 'this business of abortion was promoted thanks to the clandestinity of quacks [...] ' and concludes with a selection of terms, entirely symptomatic of his mentality, that 'young people should be aware of all the perils of sexual anarchism and the advantages of prevention of venereal diseases', proposing the introduction 'in girls' schools, to the teaching of real life'.⁴³

Photographic studios located here, such as the 'Estudio Venus' at n° 42 Conde de Asalto, could not help but become disreputable and show the ambivalent relationship between artistic, medical and pornographic photography. The theatrical, musical, and from a certain time onwards, cinematic shows were definitely the main attraction of the street. For example, the Eden Concert Hall which, from 1914, became the paradigm of theatrical premises providing quite luxurious *variétés* to select clients who wished to 'walk on the wild side' in the Barrio Chino, with the help of entrepreneurs such as Francesc Buxó.⁴⁴ Some aspects of life in these places appear in the lyrics of the songs that were sung in variety shows there. Perhaps one of the most significant is the issue of drug use and, especially, cocaine, which had made a swift leap from the operating theatres of modern clinics in the late nineteenth century to the dance halls on Conde de Asalto or the Parallel, into which the aforementioned street flowed. Cocaine use seems to have peaked, coming to a head in 1926 when Joan Viladomat

41 Barcelona: Ediciones La Flecha, 1926.

42 A recent edition exists, translated into Catalan: *Sang a les Drassanes* (Barcelona: A contracorrent, 2010); quote is from pp. 42–3. Paco Madrid is considered to have penned the denomination Barrio Chino in one of his reports from the same years.

43 Domènec de Bellmunt, 'Carn humana per vendre', in *La Barcelona pecadora* (Barcelona: A contracorrent, 2009), pp. 33–4. Sagarra reflects upon abortion in *Vida privada*, p. 302.

44 The short novel by Francesc de Bellmunt *L'Àngel bohemi*, published in 1935, is a magnificent example. Re-edited in: *Barcelona pecadora* (Barcelona: A contracorrent, 2009), 125–62.

wrote the lyrics to ‘Cocaine Tango’, which became a commercial hit.⁴⁵ So it is not surprising that the issue of addiction eventually became part of the discourse of social control drawn from medicine. A discourse of control not always stated specifically by the medical press or formulated by the action of dispensaries, as discussed in the following section.

Social control: The ambiguous discourse in anatomical museums

As it has been said, anatomical museums were a paramount component of the geography of spectacle in the Barrio Chino. They played an important role as a means of popularizing a particular medical culture. The publicity inserted in the general press and the records of the Arxiu Municipal Contemporari of Barcelona allow us to set the exact location and physical features of those *museos anatómicos*, which were distinctive not only by their situation in the area but also because of the role they played as a means of popularizing a particular medical culture. Actually, those spaces were the setting for a cultural event that went beyond the *flâneur* who visited the neighbourhood, a complex expression which mixed media, genres and styles, a business initiative and, simultaneously, a form of campaigning against disease. But we have direct and unique sources for only one of those collections: the Roca Museum. Significantly, we have a record of the different items of the collection, which is something really unusual in the European context of the time, rich in such establishments, but that has experienced a great loss of that kind of material exhibits. The *ephemera* produced by the Roca family, which has also survived, allows us to know the variety of resources deployed by the owners in that space: an anatomical collection, some movies, a book store with sex education books and drugs for sexually transmitted diseases, many posters, flyers, ads, and so on (see Figure 8.3).

According to the *Diario del Museo*, published by the owners of the Roca Museum also located in the Conde de Asalto, the museum had been open to the public in Barcelona since 1925. The documented remains of the wreckage of the museum after the Spanish Civil War showed little more than scattered signs of an institution that had emerged from the world of illusionists and music, fairs and travelling shows from towards the end of the previous century. Francesc Roca, musician, magician, ventriloquist, over the years was to become yet another mainstay of showbiz; a business that would eventually include one of the anatomical museums and freak shows that were all the rage in those decades.⁴⁶ Billboards surviving from the period suggest that the museum was part of a spectacle in which the owner combined a series of entertainments based on

45 Jaume Collell, *El músic de l'americana vermella. Joan Viladomat i la Barcelona descordada dels anys vint* (Barcelona: RBA, 2013), p. 113.

46 On the intended audience and general contents of the Roca Museum, see: Alfons Zarzoso and José Pardo-Tomás, ‘Fall and Rise of the Roca Museum: Owners, Meanings and Audiences of an Anatomical Collection from Barcelona to Antwerp, 1922–2012’, in Rina Knoeff and Robert Zwijnenberg (eds), *The Fate of Anatomical Collections* (Farnham: Ashgate, 2015), 161–76.

MUSEO ROCA
 INSTALADO EN LA FERIA
 Bajo el Control de la Dirección General de Sanidad

El primer **MUSEO DE CERA** de España
 presenta en forma real y para educación del pueblo

Los Estragos del Barrio Chino
 La degeneración del hombre por el vicio.
 Las grandes plagas sociales.
ESTUPEFACIENTES
 Morfina - Opio - Cocaína - Éter - Alcohol.
 Sus desconsoladores efectos. - El vicio al descubierto.

NOVEDAD SENSACIONAL
EL HOMBRE MONO
 En tamaño natural y auténtico.
 Como venimos al mundo.
 El único ejemplar existente en España de la
Araña Gigante del Japón
 lo presenta el MUSEO ROCA.
 Más de 500 ejemplares en cera.
 Fetos humanos auténticos.

Las Hermanas Siamesas
 ya conocidas por la prensa española.
 Galería de curiosidades.
 Galería de hombres célebres.
 Galería de monstruos humanos.

Este Museo cuenta con personal competente para dar explicaciones científicas al público que lo visite.

Si no visita el MUSEO ROCA, haga cargo que no ha visto nada.

ADVERTENCIAS IMPORTANTES:
 Solo se permitirá la entrada a los mayores de 15 años. Tiempo de permanencia limitado.
 - Aboligante personas inagraciables.
 - Control estricto a motivo de la guerra y estadística brodicia, con toda gratia visitandole en colectividad y de acuerdo con la Dirección.
 - Prohibida la exhibición de este material en sus viviendas y alta-
 ridad moral, se espera de la cultura del público se abstenga de hacer cualquier manifestación que pueda distraer la atención del contenido científico que ofrece este Museo.
 - El espectador que una vez visitado el MUSEO ROCA, dice que no le ha gustado el tiempo de la estancia, oiga la honesta declaración y le será devuelto en el acto.

PROHIBIDO FUMAR.

Lea este programa y no lo tire, entréguelo a un amigo y se lo agradecerá.

Figure 8.3 Ephemera from the Roca Museum, Barcelona, c 1920s.

the exhibition of objects and artefacts, musical sketches and circus acts, rarities and monstrosities both human and animal, scientific film screenings and the sale of informative books on themes related to sex.⁴⁷

The collection of anatomical models had a fundamental weight in the order, division and development of artistic elements of the museum. The exhibits focused on vice and the terrible consequences they could have on the wrongdoer's body and on their family. Drugs and alcohol, as well as sexually transmitted diseases, were a central theme of the collection, alongside a systematic unveiling of the naked female body. These anatomical models explicitly detailed the process of fertilization, gestation and human reproduction. The projection of films such as 'How we come into the world' would reinforce the argument for information expressed and consistently claimed by Roca the entrepreneur. The capacity to attract custom was increased by producing numerous models and exhibits with vivid reproductions of human embryos and fetuses, and especially those with congenital defects.

The nature and content of the Roca show looks set to order the conduct of visitors with learning by means of imagining the terrible consequences of certain types of behaviour. Thus the idea of giving a pedagogical and disciplinarian significance to the exhibits would seem plausible, given the primarily male audience as well as the location chosen by various museums and anatomical collections in the Fifth District from the late nineteenth century onwards and especially during the first third of the twentieth century.

Sagarra's novel illustrates the existence and the *raison d'être* for these premises in a literary context characteristic of the deflowering of the young son of a wealthy family in a brothel in Calle Barberá, in the lower part of the Barrio Chino. A commonplace circumstance in many periods: urban youth discovering sex in a seedy world. Sagarra explores the cultural motives that lead from youthful sexual palpitations to a loss of focus. The irresistible impulse must face misunderstanding, taboos, repression and prejudices created by men, the adults, represent an ideological order which prohibits and does not explain, promoting denial and obscurity. Given this confusion, the options available to uninformed youngsters are limited:

They wish the teenager to believe in the existence of sin; the case is presented specifically, with the associated horrifying material consequences. Certain pedagogies use compelling images, catastrophes of secret diseases vividly represented, the most repugnant secretions, deformations and intolerable pain. But it is useless; there comes a time when shame or cowardice

47 Lucenay was the author of many of such books that could be purchased at the Museo Roca. For bestsellers from the library of sexual promogulation in the 1930s see: Raquel Álvarez Peláez, 'Publicaciones sobre sexualidad en la España del primer tercio del siglo XX: entre la medicina y la pornografía', *Hispania*, 64 (218) (2004): 947–60; Richard Cleminson, 'El libro "Homosexualidad" del Dr. Martín de Lucenay: entre el conocimiento científico y la recepción pública de la ciencia sexológica en España a principios del siglo XX', *Hispania*, 64 (218) (2004): 961–86.

pass; the temptation is too cruel and the bare skin of Siegfried will leap over any flame.⁴⁸

It is difficult to clearly envisage the public attending these shows. The *Diario del Museo* shows a photograph in which a sizeable crowd fills Conde de Asalto, at the doors of what is presumably the museum (see Figure 8.4). The mass, many with their backs to the observer, is dominated by soldier's caps and the berets of members of the popular classes. Nevertheless it cannot be assured that the photograph corresponds exactly to the given description. In *Verdades*, a publication displaying an identical layout, font and publicity as the *Diario del Museo*, in the same picture, enlarged, you can see that people are about to enter premises where the film 'Los Averiaados' is being shown. It seems, therefore, that the business project led by Roca would include, besides the wax exhibits at the anatomical museum, film screenings of daring sexual content, presented as part of the social medicine campaign against venereal diseases. This kind of cinema and specifically 'Los Averiaados',⁴⁹ as press cuttings from 1933 show, were projected in major cinemas in the city for several weeks and then went on to smaller theatres located in less central positions.⁵⁰

Significantly, 'Los Averiaados' and, logically, the Museo Roca, being one of the places where the film was projected, received fierce criticism from Catalan conservatives, as evidenced by the review published by the doctor and priest Pere Tarrés. Tarrés questioned the educational purpose defended by those promoting the film, as well as the creators of other types of products marketed by people like Roca:

The 'pseudo-scientific', the unscrupulous, unsuccessful writers in noble literature, have taken advantage of a moment in which much of the world of youth revolves around issues related to sexuality, introducing into the big market – with evocative and catchy titles to explain his way, under a roughly cut scientific flag – all sorts of immoralities which in a cruder form they would not have been allowed to publish. What is the purpose? Just to earn a few miserable pesetas.

Tarrés thus condemns the artifice of entrepreneurs – who were qualified by the doctor priest as 'true film Pharisees', 'hypocrites of cinematic art', 'new masters (?)

48 Sagarra, *Vida privada*, pp. 337–8.

49 Palmira González, *El cine en Barcelona. Una generación histórica: 1906–1923* (PhD thesis, Universitat de Barcelona, 1984); Luisa Suárez Carmona, *El cinema i la constitució d'un públic popular a Barcelona. El cas del Paral·lel* (PhD thesis, Universitat de Girona, 2011).

50 For further information on the social context of this and similar films, see: Francisco J. Navarro, *A la revolución por la cultura: prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano (1931–1939)* (Valencia: Universitat de València, 2004); M. Antonia Paz Rebollo and José Cabeza San Deogracias, 'La realidad que vieron los españoles. El cine de no-ficción durante la Segunda República Española (1931–1936)', *Hispania*, 70 (236) (2010): 737–64; M. Antonia Paz Rebollo and Julio Montero Díaz, 'Las películas censuradas durante la Segunda República. Valores y temores de la sociedad republicana española (1931–1936)', *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 16 (2010): 369–93.

Figure 8.4 Front page and picture of the audience attending the museum published by Roca in his *Diario del Museo*, c 1935.

of the spirit of lust’ – who ‘claim that watching graphic exhibitions of such calamities, submitted supposedly as if they were a scientific discipline, our youth “should be good” and never go to visit the houses of prostitution’. The Catalan patriot holds his hands up to the heavens, ‘[...] and we are tired of so much “scientific immorality”! Science must never serve as a pretext for such barely contained passions! [...] Friends, do not be fooled! Let us strive with all our might against this “pseudo-science”, a dishonour to all lands of the world’.⁵¹

Conclusion

Throughout this chapter we have proposed a complex vision from multiple historical sources and narrative genres in an attempt to understand the Barrio Chino, the neighbourhood inhabited by working people and immigrants, fraught with misery and poverty, lit by the music and electric lights of shows and frequented by members of most of Barcelona’s social strata. Our view has attempted to highlight three key ideas. First, an eclectic use of historical and literary sources has allowed us to show the complexity of the medical cultures concentrated in the neighbourhood streets before the risks of the lifestyles that prevailed there. Second, we have noted these tensions by closing in on the geography of a major urban artery, the Calle Conde de Asalto, where a variety of experts were available to the public, amongst which the even more diversely profane displayed their wares. Finally, we attempt to sketch the limits of the social medicine intervention from the ambiguity shown by the materials exhibited at the Museo Roca. Nevertheless, this chapter is written from an office lodged in the heart of what was the Fifth District, which today remains a vivid neighbourhood inhabited by tens of thousands. It is therefore unavoidable, as historians committed to the present, that we try to understand, to brief

51 Pere Tarrés Claret, ‘Glossa. Los Averiaados’, *Flama*, 87, 20 August 1933, 6.

the reader on what has happened and what is still happening in this slice of Barcelona.

As already noted, under the municipal councils of the Franco regime the plan of radical surgery proposed by the Catalan republicans began to be partially carried out: the demolition of the headquarters of the Drassanes and from 1953 on, in the toughest part of the Barrio Chino, entire streets would disappear, such as Arco de Cívés, the opening up of García Morato avenue, rupturing the continuity of Conde de Asalto and the associated side-streets.⁵² The dictatorship ended; in 1979 the surgical operation was to continue at municipal level until the closing of the task, thrown into the fire of the pre-Olympic reforms and executed in the post-Olympic era, by a City Council run by a left-wing local government. The renaming of the district as ‘El Raval’ dates from this period, as well as the demolition of entire blocks to open up the Rambla del Raval, a continuation of the breach opened from the south by the Franco regime, the euphemistic term ‘esponjament’ describing the destroying of homes and opening of ‘hard squares’ which included aggressive architecture for tourism businesses (for example a cylindrical ten-storey four star hotel) or respectable cultural institutions (MACBA, the Film Library) and so on.

All this happened in a new social context and transpired with little obvious foresight over the influx of extra-European immigration during the last 20 years. Again, then, experts (planners, architects, doctors, journalists and officials) have acted ‘on behalf of’ the common inhabitants of the Raval, with little contact with the authentic, changing and dynamic reality of those who live or work there, who carry on in their daily struggle to inhabit the place and to combat health issues and other difficulties.⁵³ Problems have worsened since 2008: not only due to the so-called crisis, which has served to implement severe cuts in cultural, social security and health system, but also due to a change in the municipal government. Since 2011 the Catalan right is in power and it has proven very susceptible to the tourist lobby’s successive assaults on the old Fifth District.⁵⁴

52 Olga Sendra Ferrer, *Barcelona (1950–1976): Ciudad de márgenes. La construcción de la ciudad condal a través de la narrativa y la fotografía de posguerra* (PhD thesis, Princeton University, 2012); McDonogh, ‘The geography of evil’.

53 Gary McDonogh, ‘Discourses of the City: Urban Planning and Urban Problems in Post-Transitional Barcelona’, in Setha Low (ed.), *Theorizing the City* (New Brunswick: Rutgers, 1999), 340–76. Francesc X. Hernández, Mercè Tatjer and Mercè Vidal, *Passat i present de Barcelona III. Materials per l’estudi del medi urbà* (Barcelona: Universitat de Barcelona-ICE, 1991).

54 Miquel Fernández González, *Matar al ‘Chino’. Entre la revolució urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona* (PhD thesis, Universitat de Barcelona, 2012); ‘La invención del espacio público como territorio para la excepción. El caso del Barrio Chino de Barcelona’, *Revista Crítica Penal y Poder*, 3 (2012): 21–35.

VALÈNCIA, 1808-2015

LA HISTÒRIA CONTINUA...

JUAN CARLOS COLOMER – JOSEP SORRIBES (COORDINADORS)

SEGON VOLUM

EL CONOCIMIENTO DE LA HISTORIA DE LA CIUDAD A TRAVÉS DE RUTAS
GUIADAS: EL CASO DE LA SEGUNDA REPÚBLICA EN VALENCIA

JOSÉ Mª AZKÁRRAGA

«La ciudad es un libro que se lee con los pies.»
Mario Benedetti

1. INTRODUCCIÓN

En un paseo por las calles del centro de Valencia, no es raro cruzarse con grupos de diferente índole y edad que, tras los pasos de un guía, se detienen intermitentemente frente a edificios singulares y escuchan, con mayor o menor atención, unas explicaciones del mencionado guía. Si prestamos algo de atención a la naturaleza de dichos grupos, comprobaremos que se está produciendo un ligero cambio en su composición. Hasta hace unos años estos grupos eran exclusivamente de turistas extranjeros, predominando los orientales con sus cámaras fotográficas, y de escolares con sus cuadernos de ejercicios, pero de un tiempo a esta parte encontramos otro tipo de grupos. Cada vez es más frecuente la práctica del turismo en la propia ciudad y, por tanto, a los visitantes foráneos y escolares se unen los nativos que, deseosos de conocer las historias de los edificios y calles de su propia ciudad, no dudan en dedicar unas horas en pos de un guía que ejerce de especialista de algún tema sobre el que gira la ruta urbana.

El cambio no sólo afecta a la composición de estos grupos, también se ha producido una transformación en el

planteamiento de los itinerarios. Se ha pasado de un enfoque «vertical» basado en la historia de los edificios, como elementos puntuales, a un enfoque «horizontal» donde lo importante es la trabazón que se establece entre los diferentes edificios y lugares del paisaje urbano. Hay un hilo conductor que teje la trama que une los diferentes puntos o paradas y sirve para construir el relato que da sentido al callejeo.

Esos relatos tienen el efecto de transformar, ampliando, la capacidad de percepción del entorno. En un libro recientemente publicado¹ que propone doce rutas urbanas, la autora se hace acompañar, entre otras persona, por una diseñadora, un médico, un geólogo, un niño e incluso un perro, se hace evidente que, cuando caminamos por la ciudad, vemos sin ver y que, aunque no estamos ciegos, llevamos anteojeras. La misma autora, con referencia a los paseos urbanos utiliza la metáfora del espeleólogo en la cueva oscura: sólo ve el pequeño círculo que ilumina el frontal de su casco. Hay elementos que no vemos, no porque estén en lugares recónditos u ocultos, sino porque no llevamos la percepción «abierta» para esa determinada clase de elementos. Según afirmación de Walter Gropius, «el ser humano viene a este mundo con dos ojos, pero sólo después de paciente enseñanza aprende a ver». Poca gente ve, si no es por indicación ajena, las lápidas romanas de la fa-

JOSÉ Mª AZKÁRRAGA
Universitat de València.

¹ A. Horowitz: *Percibir lo extraordinario*, Ed. RBA, Barcelona, 2014.

chada de la basílica de la Virgen, los impactos de metralla junto a la entrada del Ayuntamiento o, cambiando de ámbito, los múltiples fósiles, muchos de ellos hermosos amonites, que tapizan los suelos y paredes de nuestra ciudad. A esto hay que añadir que los habitantes urbanos generamos una especie de «surcos» o recorridos habituales en nuestros desplazamientos de los que es difícil escapar y que, por tanto, limitan el conocimiento de la ciudad.

Esta multidimensionalidad de la realidad urbana, que admite multiplicidad de relatos y aproximaciones, se hace patente en los numerosos recorridos que empresas, agrupaciones, o individuos aislados han diseñado. Sirva como prueba de lo anterior, y sin ánimo de exhaustividad, una pequeña muestra de la oferta que podemos encontrar actualmente:

Centre Octubre

-Rutas histórico literarias

Turiart

-Tras los pasos de Hemingway en Valencia

-Valencia Street Art

-Universitat de València

-Taller de geografías urbanas del conocimiento: itinerarios científicos por la historia de Valencia

Guiding Architects

-Rutas sobre historia de la ciudad a través de la arquitectura

-Ruta Darwin

Sociedad para la Educación Matemática de la Comunidad Valenciana

-Rutas matemáticas

-La Ruta del Despilfarro

-Ruta de la inquisición y la Valencia hereje

-Ruta del poder eclesiástico

-Ruta de los perseguidos en la Valencia moderna

Fil-per-randa

-València i Napoleó. L'estela del mite

-València i els Borgia

-Restauracions discutibles

IES Lluís Vives

-Ruta por la Valencia de la Segunda República

Curiosamente, y a pesar del interés oficial puesto en el turismo como fuente de ingresos, todas estas rutas nacen de iniciativas individuales o de pequeñas empresas. La propuesta que parte del Ayuntamiento para recorridos urbanos y conocimiento de la propia ciudad ha quedado prácticamente limitada y externalizada, fuera del ámbito escolar, al *bus turístico*. En un estudio publicado en 2005 sobre las visitas guiadas en Nueva York², se muestra una situación parecida a la de nuestro territorio; existe una enorme variedad en la oferta (desde rutas que tratan de las plantas comestibles que se pueden encontrar en los parques de la ciudad hasta otras, de contenido más político, que recorren los lugares de la historia de la izquierda radical, sin olvidar aquellas que visitan las localizaciones de series de televisión y películas) y, aunque muchas parten de instituciones educativas, la mayoría son iniciativas independientes y, en gran proporción, unipersonales. Otra ciudad referente y modelo, que puede estar marcando la tendencia, es Berlín. En esta ciudad ha llegado a convertirse en tradición la presencia de guías independientes junto a la puerta de Brandenburgo, que ofrecen sus visitas siguiendo el lema de los antiguos griegos «dame una moneda de cobre y te contaré una historia que vale oro». Y, como ya está sucediendo en Valencia, también los *Youth Hostels* realizan propuestas de itinerarios guiados como actividad complementaria.

2. LA HISTORIA «IN SITU»

Las ventajas de situarse en el lugar donde acontecieron unos determinados hechos, unido a la pervivencia de los espacios/edificios donde se produjeron, permite acceder a unos puntos de vista históricos más realistas y contextualizados. Al mismo tiempo, si disponemos de fotografías relacionadas con el periodo y con los lugares de nuestro itinerario, podemos recurrir al juego de la *arqueología del punto de vista*. Este concepto, desarrollado por el fotógrafo catalán Ricard Martínez,³ consiste en observar las imágenes en el mismo lugar donde fueron tomadas y sucedieron los hechos que muestran. De esta forma se produce una suma de sensaciones entre la foto y el espacio real y se incrementa el sentimiento que nos une a los hechos representados. Ricard Martínez, centrado sobre todo en la Cataluña de la guerra civil y trabajando con fotos de Agustí Centelles, Robert Capa y Henri Cartier-Bresson ha llegado, incluso, a colocar a escala real grandes ampliaciones montadas sobre una estructura, en las mismas calles de Barcelona donde fueron captadas las escenas que aparecen en las fotos.

Fotos 1 y 2.

² J. R. Wynn: *Guiding Practices: Storytelling Tricks for Reproducing the Urban Landscape*. *Qualitative Sociology*, Vol.28-4, 2005.

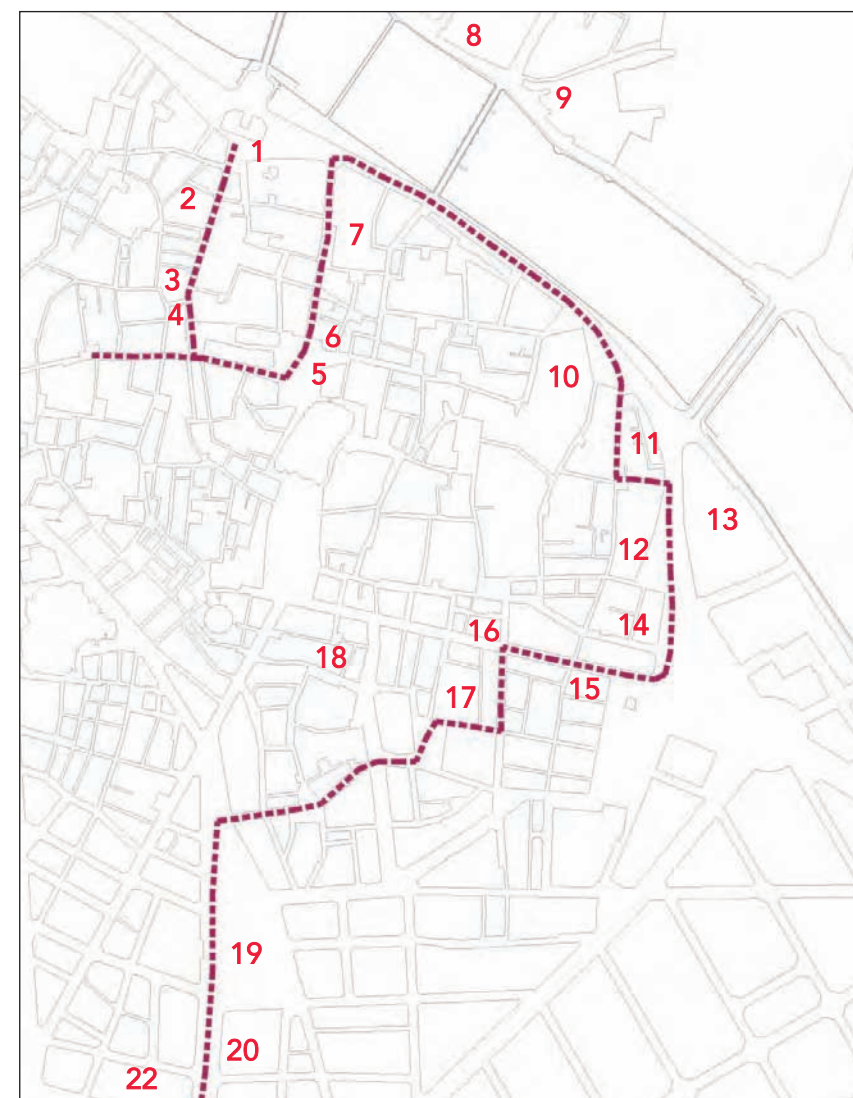
³ Sobre los aspectos conceptuales, estéticos, políticos y prácticos de la arqueología del punto de vista se puede consultar <http://blog.arqueologia-delpuntdevista.com>. También la entrevista a Ricard Martínez publicada en el *Arizona Journal of Hispanic Cultural Studies*, Vol. 17, 2013, aporta más información sobre el término y lo que él llama refotografía.

Otras veces la fusión de las dos imágenes se hace mediante un montaje fotográfico como muestra la foto 2. En este caso se ajusta el tamaño y el ángulo de la toma actual para que coincida con la toma antigua y así facilitar la superposición. Además, desde su blog, ofertan visitas como la que recorre el itinerario que siguió Agustí Centelles el 19 y 20 de julio de 1936. Durante el paseo el público descubrirá, a través de la combinación entre fotos y lugares, una serie de acontecimientos que condicionarían la historia de Barcelona durante la Guerra Civil. Otras experiencias de utilizar los espacios donde sucedieron los hechos para aproximarse a la historia se recogen como «Vivenciar lugares» en una publicación de la editorial Graó⁴ y son valoradas muy positivamente desde el punto de vista didáctico.

3. EL RECORRIDO POR LA VALENCIA DE LA SEGUNDA REPÚBLICA Y EL USO DE LA FOTOGRAFÍA

Entre la rutas más demandadas en la ciudad están aquellas que recorren los lugares que enlazan con la historia del periodo de la República. Olvidado, y casi prohibido, por el Ayuntamiento que ha gobernado la ciudad desde 1991 hasta 2015, este importante fragmento de nuestra historia ha suscitado un interés creciente entre la población. Y todo a pesar de las políticas activas de ocultación por parte de las instituciones. No hay más que ver las reiteradas negativas a las constantes peticiones de abrir al público alguno de los numerosos refugios que hay en el subsuelo de la ciudad, así como la desidia y el abandono que han padecido estos espacios. El caso del cementerio, con la negativa por parte del Ayuntamiento a respetar las fosas de los represaliados

y a colocar una placa de homenaje, ha sido también muy esclarecedor del talante de la corporación anterior.

Plano de la ruta.

La ruta que aquí se presenta, publicada ya en 2007⁵ y modificada en 2011⁶, es una propuesta más que invita a la observación y a la reflexión sobre unos hechos que sucedieron en unos lugares concretos. Es una ruta con connotaciones arqueológicas: utiliza los vestigios materiales y «desentierra» las historias que permanecen ocultas. Y no deja de ser una ruta que reivindica la protección activa de un patrimonio olvidado que carece de la más mínima señalización. De hecho, se han utilizado estos recorridos para colocar códigos QR⁷ en algunos edificios. La ruta se viene realizando desde el año 2007 y ha servido de referencia a profesores y empresas que han seguido su trazado con pocas modificaciones. Este recorrido, uno entre los muchos que se podrían dibujar, no hace más que unir 22 edificios/es-

pacios que tuvieron relevancia durante la Segunda República. En esta ruta, si bien es cierto que hay un mayor número de paradas que atienden el periodo bélico y, dentro de éste, el año en que Valencia fue capital del estado (desde noviembre de 1936 a octubre de 1937), no se olvidan otros lugares y hechos destacados que tuvieron lugar a partir de la proclamación de la República en 1931.

Las premisa para la selección de las paradas ha sido la de elaborar un recorrido diverso que recogiera las diferentes temáticas relevantes en este periodo. Para ello se han buscado lugares relacionados con la vida cotidiana, la educación, la vida política, la capitalidad de la ciudad, la arquitectura, la guerra y la cultura. En la siguiente tabla se relacionan las diferentes paradas con la temática abordada:

PARADA	LUGAR O EDIFICIO	TEMA TRATADO
1	Torres de Serranos	Refugio de tesoros artísticos. Cultura y guerra
2	Refugio calle Serranos	Guerra
3	Sede de la FUE en calle Concordia	Política estudiantil
4	Torre de la Colegiata de San Bartolomé. Calle Serranos	Política
5	Plaza de la Virgen y jardín junto a la Generalitat	Guerra, cultura y vida cotidiana
6	Edificio Cánovas en calle Navellos	Arquitectura

⁵ L. Aragó, J. M. Azkárraga y J. Salazar: *Valencia, 1931-1939: Guía urbana. La ciudad en la 2ª República*, Publicacions Universitat de València, 2007.

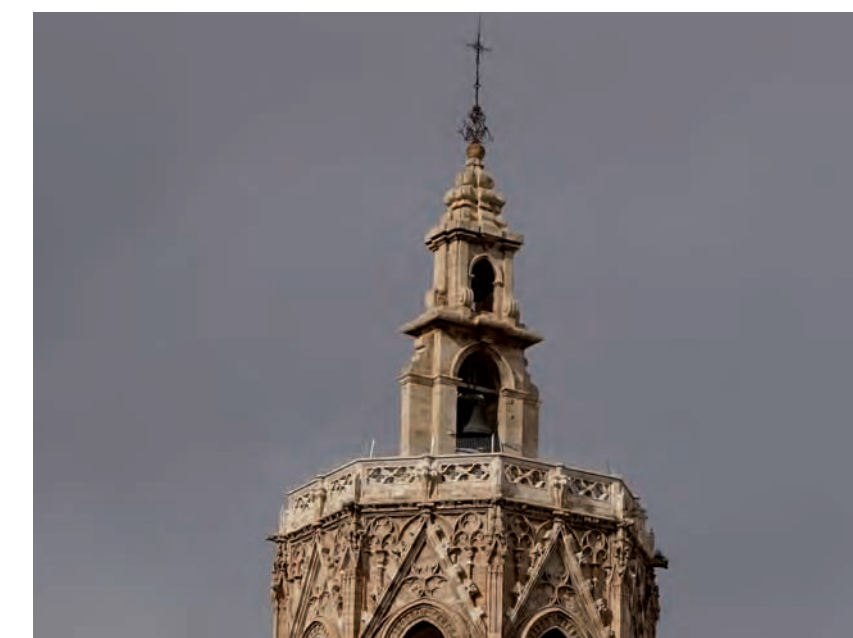
⁶ L. Aragó, J. M. Azkárraga y J. Salazar: *Valencia, 1931-1939: Una ruta republicana*, El Pasquí, 2011.

⁷ Los códigos QR se leen mediante una aplicación disponible para teléfonos móviles y, en este caso, abren una página web alojada en la Universidad de Valencia (www.uv.es/republica) que contiene datos e imágenes de una determinada ubicación.

⁴ M. F. Torruella y F. J. Hernández: *Didáctica de la Guerra Civil Española*, Graó, 2013.

7	Palacio de Benicarló	Guerra y vida política
8	Monasterio de la Trinidad	Guerra
9	Museo Pío V	Guerra y vida cotidiana
10	Gobierno civil en la plaza del Temple	Vida política (proclamación de la República)
11	Refugio de la calle Espada	Guerra
12	Palacio de Cervelló	Vida política
13	Edificio de Capitanía	Guerra y vida política
14	Edificio de la Caja de Ahorros en la calle del Mar)	Guerra, vida política (capitalidad de la República) y vida cotidiana
15	Calle de la Paz	Guerra, cultura, vida política (capitalidad de la República) y vida cotidiana
16	Esquina Paz-Comedias	Vida cotidiana, guerra y cultura
17	Calle de la Nau. Universidad	Cultura, educación y guerra
18	Hotel Inglés	Guerra y vida cotidiana
19	Plaza del Ayuntamiento	Arquitectura, vida política, cultura, vida cotidiana y guerra
20	Calle Marqués de Sotelo	Vida política y guerra
21	Plaza de toros	Vida política y guerra
22	Refugio del Instituto Lluís Vives	Educación y guerra

De estos lugares, sede de acontecimientos diversos, muchos aparecen recogidos en fotografías tomadas entre 1931 y 1939. No hay que olvidar que en los años 30 del siglo XX el fotoperiodismo alcanzó su esplendor y la información gráfica se había hecho imprescindible en la prensa periódica.⁸ Además, serán los años de la Guerra Civil los que establezcan los inicios del moderno fotorreportero de guerra y donde se empiezan a utilizar las versátiles y cómodas cámaras con película flexible de 35 mm. Múltiples imágenes de la ciudad de Valencia quedarán plasmadas por fotógrafos locales y foráneos (la saga de los Vidal, Finezas, Desfilis, Lázaro Bayarri, Capa, Gerda Taro, Kati Horna, Wal-

En la plataforma superior del Micalet estuvo instalado un centro de observación antiaéreo de la Defensa Especial contra Aeronaves (DECA). Desde allí se daba la alarma a la ciudad cuando, desde los distintos puestos de vigilancia, se divisaban aviones enemigos.

⁸ J. M. Sánchez Vigil y M. Olivera: *Fotoperiodismo y República*, Ed. Cátedra, 2014.

⁹ E. L. Lara: «La fotografía como documento histórico-artístico y etnográfico: una epistemología», *Revista de Antropología Experimental*, 5, 2005.

ter Reuter...) y esas fotos constituyen documentos que permiten descubrir e interpretar el devenir histórico. Como afirma Emilio Lara⁹, «es preciso redefinir la fotografía como documento, pues ésta no es exclusivamente una técnica ni un mero objeto artístico perteneciente en exclusiva a la familia de las Bellas Artes, sino, sobre todo, la fotografía es el registro visual de un acontecimiento desarrollado en un momento y en un tiempo concreto».

Entre las fotografías antiguas relacionadas con la ruta se ha hecho la siguiente selección que se muestra durante el recorrido:

El edificio de Gobierno Civil, en la plaza del Temple, es uno de los lugares donde se proclamó la República el 14 de abril de 1931. Tras conocerse los resultados de las elecciones municipales celebradas el 12 de abril, una gran manifestación que sale de la Casa de la Democracia, en la Gran Vía de Germanías, recorrerá la ciudad y cambiará las banderas de los edificios oficiales.

En el Palau de Cervelló, sede del PCE durante los años del conflicto, se veló el cadáver del general que mandaba la XXII Brigada Internacional. Pavol Lukács, de origen húngaro, murió el 11 de junio de 1937 cuando su coche fue ametrallado por un avión en el frente de Huesca. Entre los fotógrafos que cubrieron el funeral se encontraban Gerda Taro, autora de la fotografía, y Robert Capa, que aparece fotografiado, con cámara al hombro, a la derecha de la imagen.

En la calle del Mar, en el edificio de la Caja de Ahorros, se ubicaba el Ministerio de Propaganda. Desde este ministerio se coordinó el trabajo que un numeroso grupo de pintores y escultores realizaron en favor de la República.

El edificio de Capitanía será la sede de la presidencia de la República y residencia oficial de Manuel Azaña. En el interior aún se conserva un refugio antiaéreo que se construyó para proteger al presidente Azaña y a su equipo. La fotografía recoge la celebración del sexto aniversario de la proclamación de la República, el 14 de abril de 1937.

Por la calle de la Paz encontramos múltiples referencias de lugares republicanos como recoge esta foto de Finezas. En el número 42, en el Hotel Palace, estuvo la Casa de la Cultura. En 1937 el patronato encargado de su gestión estuvo presidido por Antonio Machado. En el número 40 se encontraba la sede de las Juventudes Libertarias. En el 38 una sede de la organización Mujeres Antifascistas. En los bajos de ese mismo edificio se encontraban las oficinas de las Líneas Aéreas Postales Españolas (L.A.P.E.).

En el Paraninfo de la Universidad el presidente Azaña pronunció un importante discurso el 18 de julio de 1937, cuando se cumplía el primer año de guerra. Este discurso, que sería radiado a toda la nación, y que tenía un tono conciliador, contrastaba con las incendiarias emisiones de radio de Queipo de Llano donde se alentaba a la violación de las mujeres rojas por parte de los legionarios.

La plaza de Emilio Castelar fue escenario de numerosas manifestaciones, pero será recordada por la gran manifestación del 14 de abril de 1931 que culminó en la proclamación pacífica de la República. Esta manifestación espontánea y popular del día 14 será seguida de una manifestación oficial el día 15 donde participarán guardias a caballo y bandas de música.

Los bombardeos sobre la ciudad causaron alrededor de mil víctimas, muchas de ellas en los poblados marítimos. La fotografía recoge un homenaje que se hace a las víctimas frente al Ayuntamiento, en la plaza Emilio Castelar.

Escalera del Ayuntamiento destrozada por el bombardeo que sufrió la ciudad a principios de julio de 1937. Horas después, en el mismo Ayuntamiento y a pesar de los destrozos, tendría lugar una sesión del Congreso para la Defensa de la Cultura. En la escalera y en las columnas de la entrada al Ayuntamiento todavía se pueden encontrar los parcheados que reparan los impactos de la metralla.

La foto de Gerda Taro recoge, a su paso frente a la estación del Norte, el desfile militar que acompañó a los restos del general Lukács desde la sede del PCE hasta la plaza de San Agustín. Apenas un mes después, en julio de 1937, la fotógrafa moriría en la batalla de Brunete aplastada por un tanque.

4. CONCLUSIONES Y PROPUESTAS

Por esta ruta, que se viene realizando unas diez veces al año desde 2007 y que cuenta con una asistencia media de sesenta personas, ya han pasado cerca de cinco mil «paseantes». La ruta, que es totalmente gratuita, se publicita utilizando la página web del Instituto Lluís Vives (luisvives.edu.gva.es/) y también facebook (valenciarepublicana).

La elección de los domingos a las 9.00 horas de la mañana como hora de inicio es clave para eludir el ruido y las molestias del tráfico. Recorrer la ciudad en día laborable con un numeroso grupo de personas que tienen que escuchar es una tarea árdua e incómoda.

Se ha constatado su efecto multiplicador al contar entre

los asistentes con numerosos profesores, tanto universitarios como de instituto, que posteriormente la han realizado con sus propios alumnos.

Esta ruta, y otras que traten este periodo, se verá mejorada si, como es de esperar, el Ayuntamiento abre el refugio que se ubica en bajo su garaje y se facilita la entrada a los refugios de la Gran Vía Marqués del Túria. También sería deseable que se emprendiera la labor de señalar correctamente, y aquí los códigos QR son una buena opción, los lugares que en la ciudad fueron relevantes durante la Segunda República. Y, por qué no, que desde la oficina de turismo municipal se elaboraran folletos y rutas para atender la demanda de conocimientos sobre este periodo de ciudadanos y visitantes.

Foto final de una de las rutas del año 2014.

PATROCINA

COL·LABORA

© Del text, 2016

Els autors

© D'aquesta edició, 2016

Balandra Edicions

C. Joan Baptista Coratjà, 4, baix

46018 (València)

Tel. 96 377 39 70

e-mail: balandra@balandraedicions.com

www.balandraedicions.com

Fotografia portada i portadelles: José Mª Azkárrega

ISBN (Obra completa): 978-84-943874-6-3

ISBN (Volum 2): 978-84-943874-7-0

Dipòsit Legal: V1552-2016

Impressió: By Print

José Ma Azkárraga Testor

Universitat de València

José Peinado Cucarella

Al refugi!

Refugi situat a la plaça de la Mare de Déu de València, al jardinet que hi ha just davant del Palau de la Generalitat. Arxiu Històric Municipal de València.

Al refugi!

José Ma Azkárraga Testor

Universitat de València

José Peinado Cucarella

Introducció

Malgrat que una guerra converteix les situacions de violència excepcional en quotidianes, és difícil imaginar el pànic que representaven per als habitants d'aquella València els continus bombardejos a què es veia sotmesa la ciutat. Bombardejos ben planificats que eludien la regularitat per a provocar el màxim terror i desassossec entre la població. La ciutat, que durant els primers mesos del conflicte va quedar allunyada dels fronts, es va veure immersa en la guerra per obra dels avions i els vaixells dels insurrectes amb base en l'illa de Mallorca. Des de gener de 1937 fins a març de 1939, tones de bombes llançades per avions de bombardeig i hidroavions de nacionalitat espanyola, italiana i alemanya, i projectils disparats des de vaixells, van impactar en edificis i en carrers. El bàndol insurrecte no va dubtar a emprar els mitjans més destructius per a exterminar uns oponents que defensaven la legitimitat establida i no va tenir cap tipus d'inconvenient a l'hora d'atacar la població civil de forma indiscriminada. Desgraciadament, es pot argumentar que la Guerra Civil espanyola va esdevenir el primer conflicte a gran escala en què ciutats allunyades del front van ser bombardejades sistemàticament d'acord amb una estratègia militar.

Si bé és cert que durant la I Guerra Mundial els alemanys van bombardejar París i Londres, aquests bombardejos no van ser fets amb la freqüència i la magnitud que després es donarà al litoral mediterrani. Entre 1920 i 1930, després de les experiències de la I Guerra Mundial, es van publicar manuals militars sobre els bombardejos de ciutats enemigues i la utilitat que tenien en la guerra, com ara els escrits per Janson, Lanchester o Townshend, en els quals s'arribava fins i tot a

justificar l'ús de gasos. El primer postula que haurien d'atacar-se les grans ciutats amb gasos tòxics a fi de derrotar l'enemic. De fet, va preconitzar la idea de l'atac preventiu. Lanchester proposava la possibilitat de destruir ciutats senceres com una mesura més de la guerra amb caràcter dissuasiu i Townshend recopila en un memoràndum de la RAF de 1922 diferents mètodes de terror per usar-los en la guerra. L'exèrcit espanyol, sabedor de la importància del pensament militar europeu, va editar un llibre en què es recullen les conclusions d'un simulacre de bombardeig químic fet sobre Varsòvia el 1933 i quines aplicacions tenia per a la defensa.

A part d'aquestes consideracions teòriques, alguns països estaven assajant aquest tipus de bombardejos en les guerres que mantenien a les seues colònies. Els italians a Abissínia, els anglesos a la Xina i a l'Iraq, els Estats Units a Nicaragua, i els francesos a Hama i Damasc. Tampoc no podem oblidar els bombardejos que va fer l'exèrcit espanyol en la guerra del Rif, en els quals va emprar gasos tòxics, i que descriuen Ramón J. Sender i Ignacio Hidalgo de Cisneros¹, ambdós testimonis directes.

Tots aquests antecedents justificaran algunes de les característiques constructives² dels refugis i una sèrie de mesures que es van dictar per a prevenir l'ús d'aquestes armes.

Inici de la construcció de refugis i primeres mesures contra els bombardejos

Les noves maneres de fer la guerra en què la població civil és directament atacada plantegen noves formes de resposta. Els estats no sols han de preocupar-se per millorar la capacitat ofensiva i defensiva del seu exèrcit; també, com

1 María Rosa Madariaga i Carlos Lázaro Ávila, "Estado de la cuestión. Guerra química en el Rif (1921-1927)", *Historia* 16, 26.324 (2003), pp. 50-85.

2 Hi ha dos treballs pioners que aborden els aspectes constructius dels refugis de València. El primer és un informe que Francisco Taberner Pastor va elaborar el 1999 per al Consell Valencià de Cultura, actualitzat i publicat com a "La Defensa Pasiva: notas sobre la construcción de los refugios antiaéreos en Valencia", en *València, 1808-2015. La història continua...*, vol. II, Balandra, 2016, pp. 97-119. El segon és un estudi de Jorge Vera de Leyto Aparici publicat com a "Defensa antiaérea y refugios", en *València, capital cultural de la República (1936-1937)*, PUV, SECC, 2008, pp. 75-99. Aquest darrer article actualitza el que s'havia publicat sobre refugis en un llibre anterior, del mateix autor i d'Antonio Vera Deleito, autoeditat a Requena el 2000.

es palesarà durant la Guerra Civil espanyola, es fa necessària la creació d'algun tipus d'organització dedicada a la defensa de la població contra unes tecnologies de guerra que la fan molt vulnerable. València, que no va arribar a ser front de batalla en tot el conflicte, no sols no va ser evacuada, com en part va passar amb Madrid, sinó que fins i tot va esdevenir ciutat refugi per a desenes de milers de persones que fugien de zones de guerra. Aquest brusc increment de la població complicaria la logística urbana relacionada amb l'allotjament, l'avituellament i la protecció contra els atacs.

En un primer moment, es constitueix la Junta de Defensa Antiaèria, que depenia del Comitè Executiu Popular (Departament de Guerra). Va dictar el seu primer ban el 15 d'octubre de 1936, mesos abans que hi haguera disponibles refugis construïts expressament i que s'esdevinguera el primer bombardeig sobre la ciutat. En aquest ban, signat per l'alcalde president Cano Coloma, s'informa que s'han establert una sèrie de soterranis i plantes baixes de determinats edificis que reuneixen les condicions de resistència estructural per a servir de protecció contra les bombes. S'insta els propietaris a desallotjar-los, a dotar-los de llanternes i a nomenar un responsable que s'encarregue d'obrir-los en cas d'alarma. El ban és exhaustiu a l'hora de donar detalls sobre el comportament que s'ha de seguir en cas de bombardeig: s'insisteix sobretot que cal apagar els llums, si el bombardeig és nocturn, i que cal tancar les claus de pas del gas i de l'aigua; també es persevera en la prohibició de disparar als avions amb pistoles i fusells, acció que degué ser bastant freqüent atesa la reiteració d'aquesta norma en la premsa i en comunicats oficials al llarg de la guerra.

La creació d'aquestes juntes de defensa es basarà en un decret anterior a la guerra, del 8 d'agost de 1935, que plantejava mesures contra els atacs aeris i el possible ús de gasos en aquests atacs, i que donava instruccions per a la formació d'un Comitè Nacional més altres de provincials i de locals. Aquests comitès, subordinats al Ministeri de la Guerra, quedaven encarregats de les tasques de protecció. En un nou decret publicat el 27 de setembre de 1936 s'amplien els comitès amb la inclusió de representants de les organitzacions sindicals i se subordinen a la Sotssecretaria de l'Aire amb l'argument que l'aviació constitueix l'element preponderant en aquesta defensa. Així queda configurada una primera xarxa defensiva que sorgeix del Govern revolucionari de la ciutat i que arribarà a sol-

licitar voluntaris per a participar també en la defensa activa i col·laborar en la construcció de nius de metralladores a les platges.

A partir d'octubre de 1936, i com a conseqüència del ban esmentat abans, la població de València disposarà d'una xarxa de refugis a pesar que encara no l'havien atacada. Aquests primers refugis eren denominats refugis adaptats i en la premsa de l'època es publicaven les adreces de la ubicació i l'aforament que tenien. La intenció era habilitar espais amplis destinats a l'activitat comercial o a l'oci, com ara teatres, cafès o bars, per a convertir-los en espais de protecció mentre durara el bombardeig. Aquests llocs proporcionaven a la població una mena de seguretat psicològica, més que no pas real, en un temps previ a la construcció dels vertaders refugis. La majoria d'aquests espais no hauria resistit l'impacte directe d'una bomba o d'un projectil de gran calibre disparat des del mar. Així ho manifesta Salazar Chapela en el relat d'una alarma:

El refugio se hallaba relativamente cerca de nuestra casa, pues no tuvimos más que seguir por Miguelete, cruzar la plaza de la Reina y andar un poco por la calle San Vicente. En cuanto llegamos me di cuenta de que no se trataba de un refugio sino de la planta baja —un gran almacén vacío— de una casa de tres o cuatro pisos. Aquello era todo lo más un refugio psicológico, como tal apto sólo para proteger del miedo a los inocentes, pero de ningún modo para amparar a nadie de las inclemencias de una bomba³.

Al novembre de 1936 es trasllada el Govern a València, i durant els mesos posteriors es construïran alguns refugis a les seus ministerials, generalment amb poca capacitat, per a donar protecció durant les hores de treball als funcionaris i el personal relacionat. Entre les seus ministerials que disposaven de refugi hi ha la Presidència (Palau de Benicarló, actual edifici de les Corts Valencianes), el Ministeri de la Guerra (Palau del Marquès de Penalba), el Ministeri d'Hisenda (Palau de Moròder, a la plaça de Tetuan, avui desaparegut), el Ministeri de Governació (Palau de Llaurí, al carrer de Samaniego), el Ministeri d'Agricultura (Palau de Trènor, al carrer dels Cavallers) i el Ministeri de Justícia (Palau del

3 Esteban Salazar Chapela, *En aquella Valencia*, Renacimiento, 2001, p. 153.

Marquès de Malferit, al carrer dels Cavallers). Malgrat la incorporació d'aquests nous espais per a arrecerar-se de les bombes, es pot argumentar que la protecció de la ciutat no té una relació directa amb el trasllat del Govern de la República a València; les mesures preses i l'inici de les obres de construcció de refugis són anteriors a la nova situació administrativa i a la ubicació dels ministeris. Inicialment, els refugis ministerials i governatius no estaven oberts al públic; tanmateix, a principis de febrer de 1938, tres mesos després que el Govern abandonara València, la majoria s'obri i s'integra en la xarxa pública. En un comunicat de la Junta de Defensa Passiva, publicat en la premsa, s'informa d'aquesta obertura:

Hacemos público que por gestiones hechas por esta Junta se han abierto al público los siguientes refugios: Ministerio de Gobernación, sótanos de la Lonja, Ministerios de Obras Públicas, Instrucción Pública y Hacienda. En todos ellos podrá penetrar el público en los casos de alarma⁴.

A més dels refugis adaptats oberts al públic que s'anunciaven en la premsa i que solien tenir una major capacitat, també es van adequar espais per a un ús més familiar o per als veïns d'una mateixa escala. Alguns testimonis en relaten l'ús:

Luego, llevándome siempre en brazos, bajamos corriendo por la escalera y, como entre sueños, vi como mis primos y los demás niños de la finca éramos llevados en volandas hasta la portería y, cruzando por la vivienda de la señora Trinidad, la portera, nos conducían hasta la planta baja en donde alguien había encendido una bombilla de muy poca potencia. Aquello era el refugio habilitado por la buena disposición de los vecinos, quienes creían que de caer alguna bomba sobre la casa, allí, en la parte más baja, estaríamos más seguros que en nuestros pisos.⁵

Molts d'aquests espais utilitzats durant tota la guerra, no sols el 1936, eren soterranis o cellers que amb una mínima inversió passaven a ser espais de seguretat. Per a això s'apuntalaven amb bigues de fusta o s'alçaven petites construc-

4 *Adelante*, 3 de febrer de 1937.

5 Francisco Díes Gil, *Yo, entonces, era un niño*, inèdit, 2008, pp. 22-23.

cions de maons que funcionaven com a pilars o pilastres. Haro Tecglen, que de petit va passar a València els mesos de capitalitat, també va deixar testimoni de l'ús dels soterranis, escassos a València, per a arrecerar-se dels bombardejos:

En Valencia daba tiempo, desde que sonaban las sirenas cuando se aproximaban los barcos o los aviones, hasta que cayeran los primeros proyectiles. Tiempo de vestirse y de arreglarse un poco para la pequeña reunión del sótano...⁶

A mesura que es van intensificar els bombardejos es va palesar, a través de la premsa, el descontentament per la desigualtat en la ubicació i en la celeritat a l'hora de concloure'n les obres. Un parell de notícies reflecteixen aquesta situació. La primera, signada per uns veïns de Montolivet, se centra en la manca de refugis a les barriades obreres:

mientras en las calles más céntricas, donde existen edificios de buena solidez, y a la vez también, por ser de mayor lujo, es donde se ha encontrado siempre guarecida la clase capitalista, se han construido y se están construyendo refugios, que por los detalles apuntados ofrecían más demora que las barriadas obreras..., y nos damos cuenta de la mala construcción de los edificios, que al producirse las detonaciones amenazan con derrumbarse; que estas barriadas están habitadas exclusivamente por familias obreras⁷.

I la segona, d'una data tan avançada com gener del 38 i dirigida a la DECA⁸, es queixa de la lentitud per a acabar el refugi:

Los vecinos de las calles de Serranos, Palomino y adyacentes han observado que el refugio situado en dichas calles está aún por terminar, y teniendo en cuenta que todos los que empezaron a construirse al mismo tiempo que éste están terminados, es incomprensible que se haya hecho una excepción como la que nos ocupa. No se

6 Eduardo Haro Tecglen, *El niño republicano*, Alfaguara, 1998, p. 159.

7 *Fragua Social*, 28 de febrer de 1937.

8 Defensa Especial Contra Aeronaus. Al gener de 1938 la gestió dels refugis depenia d'aquest organisme militar.

trata en este caso de una omisión de pulir la construcción del refugio con miras a economías, pues si bien se puede prescindir de la estética, no puede prescindirse de que éste esté dotado de las máximas condiciones de seguridad, ya que para ello falta rellenar el espacio comprendido entre el actual nivel de la tierra y el borde superior de la muralla de ladrillo que evidentemente marca el límite por donde debe terminar el relleno. Además en su parte interior la escalera se halla en pésimo estado, dando lugar a que cuando suena la señal de alarma se produce un exceso de aglomeración de personal en las puertas, debido esto a que los escalones no están terminados, no permitiendo bajar con la rapidez necesaria, lo que se haría de sustituir la escalera por una pendiente de cemento, evitando con ello atropellos lamentables, o por lo menos corrigiendo el defecto terminando aquella⁹.

No podem oblidar l'enorme dificultat que van representar aquestes obres ateses les particulars condicions del subsòl de València, ja que l'escassa profunditat de la capa freàtica d'una banda i les nombroses sèquies ancestrals que el travessen, d'una altra, el fan poc favorable per a les construccions subterrànies. A aquestes dificultats tècniques caldria sumar l'escassetat de mà d'obra derivada de la mobilització d'homes cap als fronts de guerra¹⁰.

Les obligacions dels ciutadans

La tasca de la defensa de València i de la protecció de la població contra els bombardejos no depenia en exclusiva del Govern de la República, ni del Comitè Executiu Popular ni del seu successor a partir de gener de 1937, el Consell Provincial de València. Una part important d'aquesta responsabilitat requeria en els ciutadans mateixos, que havien de complir una sèrie de normes i assumir amb quotes la construcció dels refugis. Entre aquestes normes, la més insistent era la d'evitar que la llum isquera a l'exterior d'habitatges i comerços i il·luminara el carrer a la nit. Aquestes llums podien orientar els avions enemics i ajudar-los a localitzar la ciutat i fixar els objectius.

⁹ *El Mercantil Valenciano*, 29 de gener de 1938.

¹⁰ Lucila Aragón, José M. Azkarraga i Juan Salazar, *Valencia 1931-1939. Guía urbana: la ciudad en la 2ª República*, PUV, 2007, p. 228.

Des d'octubre de 1936 només estava permesa la llum de gas en l'enllumenat públic, que a més s'apagava d'hora, i al maig de 1937, després d'un sagnant bombardeig, s'extremen les mesures de precaució i apareix en la premsa el comunicat següent:

El ministro de Gobernación ha ordenado al director general de Seguridad que desde hoy domingo no se encienda el alumbrado público en Valencia, y que todos los vecinos, al encender la luz eléctrica, vienen obligados a cerrar los balcones sin que sea posible que salga luz al exterior. El contraventor de esta disposición será multado, y en caso preciso detenido¹¹.

La mesura no es limita als veïns i s'insisteix també perquè es complisca també als edificis oficials, com es recull en un comunicat de premsa d'octubre de 1938:

Tanto las casas de vecinos, como los Centros oficiales, mantendrán cerradas puertas y ventanas durante la noche¹².

Es recomanava també l'ús de llum blava, difícil de distingir a grans distàncies, que havia d'instal·lar-se substituint les bombetes habituals. També es donava l'alternativa més barata de pintar les bombetes o de recobrir-les amb cel·lofana blava. A l'abril de 1938 continuen apareixent anuncis en la premsa sobre la necessitat imperiosa d'apagar els llums:

No olvides que prevenir es curar y en caso de bombardeo la prevención es lo primero. Cierra las persianas y contraventanas en el preciso instante que enciendas la luz. ¡Que no salga ni un solo rayo luminoso al exterior! Piensa que si facilitas una orientación al enemigo pueden ser tus hijos las primeras víctimas¹³.

Aquesta directiva no es va complir gaire bé; d'una banda, la substitució de les bombetes va ser lenta i, d'una altra, cal entendre la dificultat de complir-la

¹¹ *El Mercantil Valenciano*, 16 de maig de 1937.

¹² *Fragua Social*, 12 d'octubre de 1938.

¹³ *Fragua Social*, 10 d'abril de 1938.

durant les nits caloroses d'estiu, ja que mantenir les habitacions ventilades comportava romandre a les fosques. Per a accelerar aquesta mesura es van arribar a publicar en la premsa les adreces dels edificis que havien canviat els llums. Es pretenia forçar els propietaris a fer el canvi de la il·luminació per a no ser considerats col·laboradors dels insurrectes. Això, que sembla senzill, va ser un cavall de batalla durant tot el conflicte i objecte de nombrosos anuncis i comunicats.

Els cotxes i altres vehicles de motor tenien l'obligació de portar els fars de color blau o verd, encara que es recomanava no circular els llums encesos en una radi de 15 quilòmetres de la ciutat. Una altra norma que havien de complir els conductors, quan sonava l'alarma, era aparcar el vehicle i acudir tan ràpid com fóra possible a un refugi. Tampoc no s'havia de circular quan s'acabava el bombardeig per no entorpir el pas de les ambulàncies, els bombers i les brigades de desenrunament. La insistència dels comunicats de premsa en que s'al·ludeix a aquesta normativa indica que també va ser difícil d'assumir.

A més de complir la normativa, els ciutadans havien de mantenir la Junta de Defensa, en un primer moment amb una aportació voluntària de dues pessetes, que, posteriorment, es farà obligatòria i es vincularà a la cartilla de racionament. D'aquesta manera qui no tinguera segellat el pagament dels mesos anteriors no tindria targeta per al pa, aliment racionat des de principis de 1937. Aquesta aportació obligatòria no es limitava a les llars; també els comerços i les indústries havien de contribuir d'acord amb el nombre de treballadors que tingueren. La recaptació es feia a través dels dos sindicats principals, que se servien dels porters per a cobrar les taxes —on no hi havia porter s'hi encarregava el vigilant de barri. S'intentava transmetre la idea que no era un impost, sinó una contribució a la seguretat de tothom. Atesa la poca col·laboració ciutadana inicial, l'alcalde Domingo Torres va amenaçar de publicar en la premsa els noms dels que no pagaren aquestes quotes. També, davant la desconfiança de molts valencians a l'hora de pagar les quotes als porters, es va donar l'opció d'acudir a les oficines de la Junta de Defensa¹⁴. Aquesta darrera mesura va ser molt ben acollida i va comportar un augment de la recaptació. Aquest moment coincideix amb un augment de les donacions, tant de particulars com de col·lectius, algunes d'anò-

¹⁴ *Fragua Social*, 6 d'agost de 1937.

nimes, però la majoria amb nom i cognoms, destinades a sufragar despeses relacionades amb la defensa passiva.

No tothom estava d'acord amb el pagament obligatori, però aquesta taxa es va fixar en la mateixa ordre de creació de la Junta de Defensa Passiva, que indicava que el finançament havia de ser assumit pels veïns. Per a forçar-hi els "insolidaris" es va recórrer al comunicat següent:

Hace unos días se ha publicado una nota de lo recaudado por cada distrito y se ha visto que los barrios populares han respondido bien; pero ciertos barrios de la ciudad han demostrado que su buena voluntad es nula¹⁵.

Els comerços i els tallers, com s'ha dit, també van sufragar la Junta. Es va establir un barem amb relació al nombre de treballadors: les quantitats oscil·laven entre 15 pessetes, si eren menys de 10 els empleats, i 60 pessetes com a quantia màxima, a partir de 20 treballadors. Els bancs de crèdit tenien una quota fixa de 150 pessetes mensuals, i els espectacles també tenien una quota fixa mensual. El frontó pagava en funció dels dies que hi havia partida i tant el futbol com els bous contribuïen amb 0,25 pessetes per entrada. El compliment dels pagaments va ser molt semblant al que van fer els particulars, i durant tot el període es troben comunicats en què es fa una crida a la consciència dels comerços perquè abonon les taxes en el termini indicat.

A l'abril de 1938 les quotes van pujar fins a cinc pessetes per la pujada en el preu dels materials utilitzats en la construcció de refugis. La grava puja un 186 %, un 240 % el ciment, i un 205 % el ferro. També influeix en aquesta pujada de les taxes la quantitat d'obres que es fan simultàniament.

Amb els diners recaptats per la Junta es pagaven els materials i els treballadors de la construcció de refugis, les brigades sanitàries, les brigades de desenrunament, els hospitals de sang, la cura de ferits, la millora d'espais sanitaris com ara cases de socors, els comunicats publicats en la premsa i l'edició de fulls divulgatius per a la població sobre què fer en cas de bombardeig.

Una altra de les obligacions dels ciutadans era prendre mesures per a protegir-se en el moment que sonara l'alarma. El més recomanat era acudir amb la

¹⁵ *Fragua Social*, 29 d'octubre de 1937.

major celeritat als refugis, però també hi havia altres opcions. Nicolás Guillén, sorprès per un bombardeig quan va estar a València per a assistir al Congrés d'Escriptors Antifeixistes, narra les seues impressions d'aquells primers moments de caos que s'esdevenien amb l'arribada dels avions:

El mismo día que llegamos a Valencia, al anochecer, sonaron las sirenas: la ciudad fue bombardeada. Bonita recepción... A Marinello y a mí nos habían instalado en una misma pieza de hotel, un hotel que estaba situado en la muy valenciana calle de la Paz. Nos apresuramos a vestirnos, pues alguien nos tocó a la puerta mientras gritaba "¡Al refugio, al refugio!". Cuando salimos nos dimos cuenta que la gente corría en una misma dirección, lo que nos hizo pensar que el refugio, como así fue, se encontraba en ella. Entramos de inmediato, y el espectáculo que se nos ofreció no era de los más tranquilizadores. Sobre todo llamaba dolorosamente la atención los niños menores, apretados compulsivamente por sus madres. Al cabo de cierto tiempo —en este caso pudo haber sido una hora— sonaron las sirenas nuevamente, lo cual quería decir que el peligro había cesado. En la madrugada volvieron las sirenas a sonar y se repitió el espectáculo, sólo que en condiciones más modestas, pues sin duda la gente tenía más sueño que por la tarde. Mientras la alarma duró, se oyeron los disparos de los antiaéreos y, a espacios regulares y profundos, los de las bombas fascistas¹⁶.

Un altre exemple d'aquell desconcert que provocaven els bombardejos i de la dificultat d'ajustar-se a les normes dictades el tenim en el testimoni de Lillian Hellman:

Dos mujeres que pasaron corriendo junto a mí me gritaron algo que no pude entender; entonces empecé a correr hacia una plaza que no conocía, pensando que mientras se oyeran las sirenas tenía tiempo de refugiarme de los aviones. En medio de la plaza había un policía gesticulando; aflojé el paso con la esperanza de adivinar qué decía, pero no pude averiguarlo y seguí corriendo hacia un tramo desierto de la calle. El policía empezó a gritarme, pero mi español es muy pobre y no le entendí. Se enfadó cuando me detuve a esperarle. [...] Me señaló un banco, me empujó y siguió

16 Nicolás Guillén en Josep Sorribes (coord.), *València (1808-1991): en trànsit a gran ciutat*, Biblioteca Valenciana, 2007, pp. 296- 297.

corriendo. Cuando me arrastré debajo del banco, las sirenas habían dejado de sonar. [...] Oí un tremendo estruendo que se iba acercando, como si una ola gigante rompiera contra las rocas. Y luego otro ruido, esta vez me pareció oírlo más lejos. No sé cuánto tiempo estuve debajo del banco, pero el miedo que sentía era mucho más del que podía soportar. Asomé la cabeza, intenté rehacer mentalmente el camino entre las calles por las que había pasado y atravesé la plaza a la carrera. Las calles estaban vacías y me di cuenta que estaba haciendo precisamente lo que me habían dicho que no hiciera durante un ataque aéreo...¹⁷

L'ordre deia: “No circules més que hasta el refugi més pròxim, protegint-te de les parets. No te obstines en buscar la protecció absoluta. Aprovecha todo lo que ofrezca una garantía, aunque no sea grande”, i des de la Junta es demana als vianants que quan sone l'alarma, si no estan prop d'un refugi, es resguarden dins dels patis o de les plantes baixes, com conta Gil-Albert:

Nos refugiamos en la planta baja de unos desconocidos que, con la puerta abierta, dejaban, afables, que les invadieran su hogar. Fuera, se iniciaron las explosiones y, el retumbar no muy lejano nos transmitía una vibración profunda como de trabajo de mina o de perforación de monte. Los dueños del inmueble no se mostraban afligidos, al contrario de una vieja señora que gemía, cara a la pared, sentada junto a un piano¹⁸.

A més de la solidaritat espontània, una ordre promulgada per l'Ajuntament demanava als veïns que “no se eche a nadie de ninguna planta baja, ni de ningún portal durante las alarmas”.¹⁹

Respecte a la mesura d'utilitzar les plantes baixes habilitades, es va plantejar el debat de si haurien de mantenir-se permanentment obertes o si havien d'estar tancades fins que les obrira la persona encarregada. La mateixa qüestió es plantejava amb els refugis públics. Tenir-los tancats implicava dependre de la puntualitat de la persona encarregada, que havia d'acudir i obrir-los tan bon

17 Lillian Hellman, *Autobiografía*, Ediciones JC, 2005, p. 77.

18 Juan Gil-Albert. *Memorabilia*, Tusquets, 1975, p. 234.

19 *Fragua Social*, 11 de febrer de 1938.

punt sonara l'alarma. Al novembre de 1937 es decideix que els refugis només s'obriren en cas de bombardeig²⁰ a pesar que apareixen queixes en la premsa per la manca de diligència d'alguns encarregats que arribaven tard²¹. Tanmateix, tenir-los oberts les 24 hores del dia generava problemes d'ocupació prolongada, ja que en alguns casos s'empraven com a habitatge, i de brutícia. Això havia passat al metro de Madrid i es volia evitar una situació semblant. El debat es revifava cada vegada que hi havia un bombardeig i, sobretot, quan el bombardeig el feien avions a baixa altura i amb el motor apagat, cosa que impedia detectar-los amb prou antelació per a donar l'alarma amb temps perquè la població reaccionara. Amb l'increment dels bombardejos l'any 1938, al gener de 1939 es torna a parlar d'obrir els refugis. L'alcalde reconeix que no hi havia prou personal per a atendre aquesta tasca i que havia demanat ajuda a les autoritats militars de València per a mantenir-los oberts però vigilats. I per a resoldre el problema de la neteja, que moltes vegades era molt deficient, la Junta de Defensa es dirigeix a la població amb anuncis com aquest:

Esta Junta aprovecha la ocasión para rogar a los ciudadanos todos, que utilizan refugios y locales destinados a refugios, guarden durante su permanencia en los mismos la mayor compostura, absteniéndose de fumar, comer y ensuciar los locales para evitar la suciedad y la constante infección de los mismos, así como para no perjudicar los géneros y muebles de los establecimientos cedidos humanitariamente para refugios²².

Les parets de molts refugis encara conserven rètols que instaven el manteniment de la netedat, no tirar residus i no escopir. També per a pal·liar aquest problema, la Junta es dirigeix a l'Agrupació de Dones Antifeixistes, al novembre de 1938, per a sol·licitar la seua col·laboració en les tasques de neteja²³.

La principal queixa que va tenir la Junta sobre el comportament dels valencians quan es produïen les alarmes va ser la de les aglomeracions que es formaven a la porta dels refugis, com es comprova en aquesta nota:

²⁰ *Fragua Social*, 21 de novembre de 1937.

²¹ *Fragua Social*, 1 de novembre de 1938.

²² *Fragua Social*, 16 de juny de 1937.

²³ *Adelante*, 9 de juliol de 1938.

La Junta de Defensa Pasiva de esta capital ruega encarecidamente que en los momentos de darse la alarma se abstenga el vecindario en general de pararse en las puertas de los refugios, pues con ello se evita las aglomeraciones en el crítico momento de estar bajo fuego de la aviación facciosa, y requiriendo al mismo tiempo, se abstengan de entrar en los mismos hasta no estar alojadas las mujeres, ancianos, niños y heridos o enfermos²⁴.

Sobre aquest tema abundan els avisos publicats en la premsa que denuncien els problemes d'accés als refugis:

la entrada a los refugios son un maremágnum: escándalo, algarabía, impedimenta, congestión, disputas... y, por lo regular, las mujeres y los niños se quedan fuera, porque la representación viril de retaguardia quiere refugiarse...²⁵

Aquest caos que es produïa quan la gent s'amuntegava per a entrar als refugis també es donava a la nit i, això, malgrat que moltes persones van deixar d'acudir als refugis per por dels refugis mateixos o per les múltiples vegades que sonava l'alarma i no hi havia un bombardeig. Tres testimonis recullen aquesta situació de desídia:

Por las noches resultaba imposible dormir a causa de los continuos bombardeos, agravados por la actitud, sin duda justificada, del director del hotel, que obligaba a todos los huéspedes a levantarse de la cama y bajar al zaguán, aunque la seguridad fuese relativa. Adormilados, vestidos o medio desnudos, cubiertos con las prendas más extrañas, los huéspedes del hotel se reunían todas las noches en el hall, esperando pacientemente que terminase el bombardeo. Algún que otro viajero se aventuraba hacia el refugio más cercano, a más de doscientos metros de distancia, mientras que una minoría, a pesar de las exhortaciones del hotelero, conseguía permanecer tranquilamente en la cama²⁶.

24 *Adelante*, 31 d'agost de 1937.

25 *Fragua Social*, 25 de maig de 1937.

26 Constanza de la Mora, *Doble esplendor*, Gamir, 2004, p. 412.

Una nit estàvem sopant la Sofia i jo a casa dels meus pares escoltant Ràdio València que emetia la tocateta de moda d'aquells dies. [...] De sobte s'interrompé la música i una veu greu digué: "Atención, atención, la alarma es de aviación, calma y serenidad, todo el mundo a los refugios". Els de casa ens digueren que no acostumaven a anar-hi, el refugi era lluny i fins aquell moment l'objectiu era sempre el port, així que continuàrem sopant²⁷.

En Valencia eran frecuentes los bombardeos. Muchos días los aviones franquistas nos visitaban tres y cuatro veces, de día y de noche. Los vecinos de mi barrio salían a tenderse en el campo, frente a las casas, donde aún no estaba urbanizada la calle, había cuadros cultivados. Otros se refugiaban en el edificio de la nueva Facultad de Medicina, que no ofrecía garantía alguna. Los de casa no salíamos. Las mujeres solían refugiarse en el hueco de la escalera. Acabamos por no abandonar la cama, si las agresiones eran nocturnas²⁸.

I el testimoni de Carlos Llorens, on conta la dramàtica experiència de sa mare, ens explica aquest temor dels refugis:

Cerca de nuestra casa, en la Gran Vía Germanías, se había construido un buen refugio de hormigón armado, proyectado y dirigido por los Arquitectos e Ingenieros del Sindicato de Técnicos, como los demás de la ciudad. Cuando la sirena de los servicios antiaéreos daba la alarma, mi familia, juntamente con los demás vecinos de la casa y de la barriada, corría al refugio, donde permanecía hasta la señal de cese de la alarma. Una de las veces, mi madre, con tanto apresuramiento, se tropezó a la entrada del refugio, cayendo al suelo. Resultó pisoteada y magullada por los que seguían afluyendo, que no podían darse cuenta de la índole del entorpecimiento de los pies. Tan maltrecha quedó mi madre que ya no tuvo ganas de volver a refugiarse en la cueva subterránea de la Gran Vía. Desde ese accidente prefirió siempre quedarse en casa con mi padre, resignada a "lo que Dios quiera". Únicamente, cuando ya había pasado el turbión de vecinos por la escalera, se salía a esta y en ella se quedaba, porque todos decían que allí era el lugar más seguro²⁹.

27 Gonçal Castelló, *València dins la tempesta*, Bullent, 1987, pp. 140-141.

28 Vicente Marco Miranda, *In illo tempore*, Consell Valencià de Cultura, 2005, p. 454.

29 Carlos Llorens, *La guerra en Valencia y en el frente de Teruel*, Fernando Torres, 1978, p. 142.

Davant aquests comportaments de permanència a les portes dels refugis formant grups i entorpint l'accés, el governador civil va decidir imposar sancions per a evitar-ho. Fins i tot es va dictar una norma per la qual també es podia multar aquells que no anaren al refugi i es quedaren a casa o al carrer³⁰.

Al carrer era habitual contemplar grups de curiosos que volien veure les evolucions dels combats aeris entre els caces republicans i els bombarders, o simplement volien veure l'encert de la defensa antiaèria:

todo el mundo se queda estático sobre la acera, sobre el paseo de la plaza, para después con toda suficiencia comentar en el café las evoluciones que ha efectuado el avión, cómo han funcionado las baterías antiaéreas³¹.

Respecte a l'artilleria antiaèria i la forma de repel·lir les agressions aèries, es van suscitar irades protestes en comprovar els vianants com les bateries disparaven els projectils sobre una zona en què no volaven avions. L'explicació estava en la defensa dels dipòsits de gasolina, al costat del port, per a la qual es creava una cortina de foc amb l'objectiu d'impedir l'aproximació dels aparells enemics³². Aquests grups de curiosos generaven un altre problema quan s'afanyaven a acudir, una vegada acabat el bombardeig, als llocs sinistrats per a conèixer de primera mà què havia passat. De nou, aquesta curiositat morbosa entorpia l'actuació de les brigades de desenrunament i de l'auxili sanitari.

Característiques constructives dels refugis

Quan a l'estiu i la tardor de 1936 s'aborda la construcció de refugis d'una manera generalitzada per a tota la població es tenen en compte una sèrie de requeriments bàsics. Aquests refugis havien de protegir de les ones expansives, de la metralla i dels impactes directes produïts per bombes d'aviació de fins a

³⁰ *Fragua Social*, 7 d'octubre de 1938.

³¹ *Adelante*, 27 d'abril de 1937.

³² Sobre aquests fets és molt aclaridor el testimoni de Guillermo Pérez, artiller de la DECA, recollit en una entrevista que pot veure's en <<http://www.uv.es/republica/plano/senyaales/guillermo.html>> [consulta: 2 de gener de 2017].

250 quilograms. També havien de suportar impactes de canons navals de gran calibre³³. El pes dels projectils més utilitzats en aquells anys oscil·lava entre els dos quilograms de les bombes incendiàries més petites i les trencadores entre 100 i 200 quilograms. Si bé és cert que els alemanys de la Legió Còndor van utilitzar bombes de 500 quilograms al Maestrat, de forma experimental, no hi ha constància que s'usaren contra la ciutat de València.

Els refugis de major resistència són aquells que s'excaven en una muntanya, se situen sota una estratificació rocosa o arriben a una gran profunditat. Almeria, Cartagena, Barcelona o Madrid van poder aprofitar aquestes circumstàncies i a més, en el cas de les dues darreres ciutats, disposaven de túnels del ferrocarril suburbà³⁴. A València, per contra, no es dona cap d'aquestes condicions. Construïda sobre una planura de materials tous d'al·luvió, la ciutat no disposa d'un subsòl dur o rocós. D'altra banda, com ja s'ha comentat anteriorment, el nivell freàtic es troba molt pròxim a la superfície, la qual cosa fa impossible aprofundir prou per a soterrar una construcció i aconseguir la màxima seguretat. Els refugis construïts al centre de la ciutat tenen una profunditat mitjana de tres metres sota terra i es construeixen dos metres cap amunt de formigó. Als espais més pròxims al port la profunditat era de només un metre i, per a compensar aquesta condició que els feia oferir una major exposició a les bombes i els projectils, es canvia el tipus de coberta. Mentre que els refugis del centre disposaven d'una coberta plana, els situats prop del port disposaven d'una coberta apuntada, amb una morfologia que recordava les piràmides, construïda amb formigó enriquit sobre un mallat de ferro de vint centímetres de quadre, semblant al que s'utilitzava per a la construcció dels molls.

Als refugis del centre, la solució davant l'escassa profunditat a què es podia arribar va ser col·locar una protecció elevada a manera de planta baixa. Aquest espai, amb una carcassa de formigó i ferro, disposava d'uns buits que s'omplien amb materials tous, arena de platja i algues, que tenien la funció d'interrompre

33 Els canons dels creuers de l'època, com ara el *Canarias* o el *Baleares*, llançaven projectils de 116 quilograms i els de la classe *España*, de 385 quilograms.

34 El metro de Madrid es va inaugurar el 1919 i durant els anys de guerra va romandre obert i utilitzat com a refugi i, algun tram, com a polvorí. El metro de Barcelona, inaugurat el 1924, disposava d'uns trenta accessos durant el període bèl·lic i també es va utilitzar com a refugi i com a dipòsit de material bèl·lic.

l'ona vibratòria produïda després d'una explosió i evitar que causara algun perjudici als ocupants del refugi. La funció de frenar la penetració de la bomba o el projectil corresponia al mallat de ferro i al formigó.

Quant a la forma d'excavar, se seguien dos procediments. El primer, del que a penes hi ha exemples a la ciutat de València per l'alt nivell freàtic, consisteix a obrir una galeria mitjançant tècniques aplicades a les mines. Aquests refugis de galeria o de mina, com el que es va construir a Almeria a 9 metres de profunditat, són estrets, de no més de 2 metres d'amplària i d'1,80 a 2 metres d'altura. Es perforava el subsòl i es col·locava una estructura de fusta separada del sostre i de les parets del túnel. Aquest buit, entre la fusta i la paret, s'omplia de formigó i, quan aquest s'enduria, es retirava la fusta. En alguns casos, com en els petits refugis per a tropa que hi ha al llarg de la Línia de Defensa Immediata de València, ni tan sols es col·locava el formigó i es confiava la resistència del refugi a la profunditat i a la solidesa del substrat. Dos exemples a la ciutat de València de refugis excavats amb aquesta tècnica són el refugi privat del carrer de Fernando Gassent (actual carrer de Gabriel Miró) i el siti al carrer de la Unió Ferroviària (actual carrer de Sueca).

L'altre procediment de construcció, l'utilitzat en la majoria dels refugis de València, era l'excavació a cel obert, que en molts llocs, com a la Gran Via, va necessitar lluitar contra les filtracions d'aigua³⁵. Una vegada extreta la terra i condicionat el buit, es construïen el terra i les parets amb formigó armat i ferro per després, amb lleugeres variacions en funció del tipus de refugi, voltat o allindanat, cobrir-lo amb una llosa de formigó el gruix de la qual depenia de la ubicació del refugi, ciutat o port, i de la profunditat assolida. Quant als accessos, se n'exigia un mínim de dos: es pretenia amb això garantir l'evacuació dels ocupants en el cas que un impacte bloquejara una de les eixides. Els accessos eren diferents i estaven adaptats als espais disponibles i, encara que els més comuns eren les escales, perquè requerien una menor ocupació de superfície, es podien combinar amb rampes. Un exemple d'aquesta combinació es troba al refugi del carrer dels Serrans: l'accés des d'aquest carrer és per una escala mentre que per

³⁵ Agustín Safón Supervía i José Daniel Simón Riera, *Valencia 1936-1937. Una ciudad en guerra*, Ajuntament de València, 1986, p. 101.

a l'accés des del carrer de Palomino s'usa una rampa. Als refugis privats, que per a obtenir el permís de construcció havien de tenir com a mínim dos accessos també, s'han trobat escales de mà, de fusta i de caragol.

Els accessos tenien espais colzats, és a dir, que els corredors canviaven de direcció almenys dues vegades en un angle de 90 graus. La raó d'aquesta disposició era protegir els refugiats de les ones expansives produïdes per les explosions i de la metralla, ja que aquestes haurien penetrat a l'interior del refugi si l'interior haguera estat connectat directament, en línia recta, amb el carrer.

Un altre requeriment dels refugis era un sistema de ventilació amb l'objectiu de garantir una aportació de prou aire per a les persones que romanien a l'interior, ja que per les característiques constructives era difícil una ventilació natural. Es va calcular que l'aire necessari era de 2 m³ per plaça i hora, i per a aconseguir aquest flux es van instal·lar, a tots els refugis construïts per la Junta de Defensa Passiva amb capacitat para més de 50 persones, uns extractors amb prou potència per a generar-lo. Aquests extractors prenen l'aire més calent i carregat de CO² de la part superior de l'habitable i el conduïen a l'exterior per mitjà de canalitzacions situades sota terra o, en alguns casos, per l'interior de les bancades (refugi del col·legi Balmes, refugis de la Gran Via del Marquès del Túria). S'accionaven amb electricitat, però tenien també un sistema manual per a accionar-los per mitjà d'una maneta en cas de tall en el subministrament. En alguns refugis més grans, i en el cas dels escolars, la maquinària del sistema de ventilació es trobava allotjada en una petita cambra, que tenia al voltant de 4 m², situada a l'extrem d'una de les galeries. Si el refugi tenia una gran capacitat, com ara el projectat a l'Estació Valenciana de Ferrocarrils, prop del Pont de Fusta, que podia albergar fins a 1.375 persones, es col·locaven dos extractors acarats. Encara que l'aire de l'exterior entrava simplement per la pressió atmosfèrica per a omplir el buit de l'aire extret, alguns refugis disposaven d'aparells amb la doble funció d'extracció i ventilació³⁶. Mereix esmentar-se el sistema que es va instal·lar en alguns refugis (carrer de Ripalda, Monestir de la Trinitat) amb trapes per a tancar la presa d'aire que es feia a nivell de terra i amb una espècie de xemeneia elevada per a prendre l'aire a més de deu metres d'altura. Aquest

36 José Peinado Cucarella, *La defensa de la ciudad de Valencia durante la Guerra Civil Española*, tesi doctoral, València, 2016, p. 128

sistema estava pensat per a ser utilitzat en el cas que es produïra un bombardeig amb gasos tòxics, que, per fortuna, mai no es va dur a terme.

Pel que fa a la velocitat de construcció de refugis, aquesta es va alentir el 1938 per dues raons. D'una banda, l'escassetat dels materials de construcció, ferro i ciment, dels quals una part important dels disponibles s'estaven utilitzant en la construcció de la Línia de Defensa Immediata per a protegir la ciutat. D'altra banda, com a conseqüència directa d'aquesta escassetat, la pujada de preus d'aquests materials. D'aquesta manera el temps mitjà de construcció d'un refugi, de sis mesos al principi de la guerra, es va allargar gradualment i molts dels projectats no es van acabar o ni tan sols es van començar.

Tipus de refugis i ubicació

Són diferents les classificacions que es poden aplicar als refugis construïts a València durant el període bèl·lic. D'acord amb la morfologia, podem parlar de refugis subterranis, de galeries voltades o de sala quadrangular amb columnes, i de refugis en superfície amb cobertes de forma piramidal o en pla inclinat. Entre aquests darrers hi ha els construïts a la zona del port i el construït a l'edifici de la Capitania, recolzat sobre el mur de l'església de Sant Domènec, que va utilitzar Azaña³⁷.

Quant a l'origen i la destinació, s'han esmentat anteriorment els soterranis i les plantes baixes que es van adaptar per a donar protecció a la població en un primer moment, i els refugis governamentals construïts a les seus oficials. Caldria afegir-hi els refugis públics o de districte, els refugis escolars, els refugis en fàbriques, els refugis privats i els refugis antimetralla.

Els públics de districte van ser construïts expressament, i pagats pels veïns, per a arrecerar la població de la zona i els vianants que pogueren circular pels voltants en el moment de l'alarma. La construcció d'aquests refugis es va iniciar a finals de 1936 i es van anar inaugurant durant els anys 1937 i 1938. En una carta oberta del que va ser ministre d'Obres Públiques, Julio Just, aquest explica que es tenia previst fer 112 refugis públics a la ciutat, però que, a causa de la poca

³⁷ Aquest refugi, que encara existeix, els militars l'han transformat en celler on celebrar esdeveniments.

col·laboració de la ciutat i dels veïns en el finançament, van quedar reduïts a 41, ubicats principalment als barris cèntrics.

Els refugis escolars tenien com a finalitat la protecció de l'alumnat que acudia a les múltiples escoles que hi havia a València, i d'aquesta manera facilitar l'assistència per a mantenir la normalitat acadèmica. El primer criteri comú per a construir un refugi en una escola va ser poder disposar d'un pati ampli on situar-lo. Aquest criteri només el complien alguns col·legis, ja que en aquells anys la majoria estaven instal·lats en pisos o en plantes baixes. En aquest cas es va recórrer a situar-los en un lloc pròxim. Aquests refugis compartien un disseny comú: dues galeries voltades paral·leles i una rampa d'accés en cadascun dels extrems, sobre el qual es feien les modificacions necessàries en funció de la superfície disponible. Els primers refugis escolars van estar preparats a finals de 1937 i es van iniciar durant els primers mesos de 1938 les obres als grups escolars següents: Cervantes, Octubre, Lluís Vives, Balmes, Mirasol, Blasco Ibáñez (avui, Jesús-Maria), Félix Bárcenas (Ciril Amorós, 60), Mayoral (Ajuntament) i Mariano Aser. Es detecta un nombre més gran de projectes a principis de 1938, potser per la influència de dos nefastos bombardejos que van tenir lloc a Barcelona al gener i al març d'aquell any i que van provocar la mort de desenes d'infants que estaven a l'escola. En el cas del refugi que es conserva en l'IES Lluís Vives, la seua construcció va ser bastant tardana, atès que es va licitar a l'agost de 1938³⁸. Entre els intents d'adaptar a la infància l'ús d'aquests espais, en principi lúgubres, destaquen els Mickey Mouse pintats a la paret del refugi del carrer de Ruaya i la popularització d'una cançoneta, el 1937, que cantaven els infants quan baixaven als refugis³⁹:

Si tocan las sirenas,
chim pum,
vete al refugio,
chim pum,
vete al refugio,
porque viene la pava,

³⁸ *Gaceta de la República*, 2 d'agost de 1938, pp. 509-510,

³⁹ Francisco Díes Gil, *Yo, entonces, era un niño*, inèdit, pp. 20-21.

chim pum,
con sus bombitas,
chim pum,
con sus bombitas
y nuestros aviones,
chim pum,
tiran bombones,
chim pum,
tiran bombones.

L'estimació de la inversió que van fer als refugis escolars es pot quantificar en 405 pessetes per plaça, de les quals la meitat era pagada pel Ministeri d'Instrucció Pública i l'altra meitat per l'Ajuntament.

Els refugis construïts en indústries i tallers van servir per a donar seguretat i protecció als treballadors. Molts d'aquests llocs van transformar l'activitat per a la fabricació de material de guerra, armes i municions, i es van convertir en objectiu de l'aviació franquista. La majoria d'aquests refugis van desaparèixer quan, a principis dels setanta, es va iniciar l'èxode de fàbriques i tallers cap als polígons de la perifèria, amb el consegüent enderrocament i la posterior edificació d'habitatges (en aquells anys sense cap tipus de supervisió arqueològica). Entre els refugis fabrils supervivents hi ha el de Bombas Gens, al qual probablement es puga accedir quan acabe la instal·lació cultural que s'està duent a terme a l'antiga indústria, el de Macosa, amb destinació incerta, i el que s'ubica sota un estudi d'art que utilitza una nau que va ser fàbrica, al carrer del Marquès de Caro.

Quant als refugis privats, aquells construïts per un particular, una comunitat de veïns o un comerç, se'n comptabilitzen més d'un centenar. El nombre es veu incrementat de forma notable el 1938, quan els bombardejos es fan més freqüents. Es caracteritzen per les petites dimensions que tenen i per una infinitat de solucions constructives, ja que la majoria es construeix als soterranis i a les plantes baixes dins dels edificis ja existents. Els plànols que es conserven en l'Arxiu Històric Municipal donen fe d'una intensa activitat constructiva durant aquell any. Tancats, i cegats una majoria, després de la guerra, van ser oblidats.

Els refugis antimetralla consistien en soterranis de grans dimensions, amb instal·lació elèctrica i de ventilació. Aquests refugis, sense reforç a la part superior, servien per a apartar la població del carrer i protegir-la tant de l'ona expansiva com de la metralla produïda per l'explosió d'una bomba. Ubicats al centre de la ciutat, encara avui es conserven molts d'aquells soterranis encara que totalment transformats. Entre aquests, el soterrani de l'edifici de la Unió y el Fénix, enfront de l'Estació del Nord, i el soterrani de l'edifici del Banc Vitalici, en la confluència de Periodista Azzati amb Marquès de Sotelo.

Conclusions

La ciutat de València va disposar d'una important xarxa de refugis, construïts en un temps rècord malgrat les dificultats del subsòl i les penúries del període de guerra. S'han comptabilitzat 73 refugis subterranis adaptats, 41 de públics de districte i 13 d'escolars, que sumen un total de 127. La necessitat de protecció per l'increment dels bombardejos de l'any 1938 fa que dels 127 es passe a 300 en menys d'un any, xifra que se supera al final de la guerra fins a arribar als 342 refugis. Les notícies de premsa i la documentació d'arxiu ens diuen que durant els anys 1938 i 1939 els valencians no cessen en la tasca de protegir-se dels bombardejos, construint refugis fins a uns pocs dies abans de l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat.

La informació sobre els refugis que es troba en l'Arxiu Històric Municipal, principal font de dades per a aquest estudi juntament amb els testimonis personals, és incompleta i de vegades confusa. S'han perdut molts dels plànols, apareixen projectes que no van arribar a fer-se i altres, que sí que es van dur a terme, no tenen el projecte corresponent. També cal tenir en compte que molts es van construir de forma il·legal, sense passar pels tràmits de presentar un projecte signat per un arquitecte o un enginyer perquè els visara l'arquitecte municipal. Per tant, no és impensable que continuen apareixent més refugis durant els propers anys. També es pot donar el cas de refugis reformats per a un ús posterior i que en aquesta reforma hagen perdut tota traça de l'ús inicial.

Dels coneguts, molts van ser demolits completament a partir de 1947, any en què una possible intervenció dels aliats a Espanya va quedar descartada. Altres

van perdre la part aèria i els accessos van ser cegats (plaça de la Mare de Déu, al costat del Palau de la Generalitat, plaça del Patriarca, carrer de Ruaya, Gran Via Germanies, o els situats al llarg de la Gran Via del Marquès del Túria...). També els escolars sitis al col·legi Cervantes o al col·legi Lluís Vives es van cegar, de manera absurda, després de les reformes empreses en aquests centres escolars durant els anys noranta. Amb més bona sort van resultar els que van tenir alguna utilitat posterior, com a magatzem (Institut Lluís Vives, Trinitàries i Carmelites), com a vestidor (col·legi Jesús-Maria i Gran Associació), com a casal faller (Serrans i Ripalda) o com a arxiu (Ajuntament). Un refugi manté de manera excepcional, encara que deteriorats pel pas del temps, tots els elements. Es tracta del refugi escolar situat sota el col·legi Balmes. Cegat al poc de temps d'acabar la guerra, es va obrir el 2004 quan el col·legi es va reformar i s'hi va poder trobar des de la maquinària de ventilació, la pintura amb la seua ornamentació i amb els seus colors originals, els bancs correguts, els excusats per als xiquets, fins a la retolació amb indicacions de la capacitat del refugi (1000 infants) o sobre comportament (prohibició de fumar). Només ha perdut una de les rampes d'accés, que ha quedat cegada per la construcció d'un nou menjador. Malauradament, la visita a aquest refugi s'ha vist obstaculitzada per la poca predisposició de la direcció del col·legi.

En una sèrie d'informes del Consell Valencià de Cultura, emesos des de 2004 i recollits i ampliat en un altre de 2016⁴⁰, es marquen el que podrien ser les línies directrius de la conservació i la posada en valor d'aquest patrimoni, alhora que expressa preocupació per l'estat en què es troba. En la pàgina 8 d'aquest informe se cita un paràgraf de l'informe de 2004:

aunque la Comunidad Valenciana cuenta con un patrimonio mueble e inmueble de la guerra muy rico (aeródromos rurales, trincheras, y bunkers, refugios antiaéreos urbanos, fortines en zonas costeras, fábricas de armamento Museo Militar de Valencia, etc.), todavía se carece de una conciencia (insistimos en que nos referimos al 2004) de lo que representa su valor histórico, patrimonial, arqueológico y económico.

40 Comissió de Llegat Històric, *Informe sobre los refugios antiaéreos en la Comunidad Valenciana*, Consell Valencià de Cultura, aprovació en el ple de 25 de gener de 2016

I continua expressant la queixa següent:

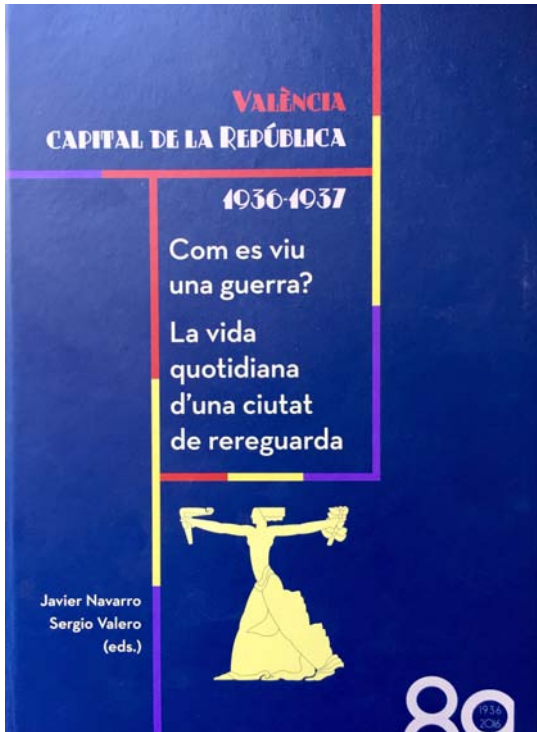
Pese a los avances conseguidos en la recuperación de ese patrimonio, aún no existe ningún inventario general completo de los restos de la Guerra Civil, y solo una parte ínfima del conjunto goza de alguna protección y reconocimiento oficial, ya que pocos ayuntamientos han declarado bienes de relevancia local los elementos presentes en su municipio.

Aquesta situació ha anat millorant, però encara s'està lluny d'assolir les condicions òptimes. El camí que s'ha de seguir en aquesta línia és molt clar i així ho reflecteixen Andrea Moreno i Àngela Muñoz en les conclusions d'un estudi sobre refugis publicat el 2011⁴¹:

Possibilitar la visita d'aquest vestigis requereix estudiar-los, conservar-los i fer-los accessibles al públic. El paper de l'arqueologia en aquest procés és fonamental. Una catalogació exhaustiva amb el pertinent estudi de contextualització històrica, i les posteriors mesures de difusió amb la creació, per exemple, d'una cartografia digital georeferenciada, un entorn web [...] i la museïtzació d'algun/s d'aquest llocs com a espais de memòria donaria reconeixement i afavoriria l'ús didàctic, cultural i cívic del patrimoni bèl·lic més recent.

L'Ajuntament de València ha pres mesures en aquest sentit i la restauració i l'obertura al públic dels refugis que es troben a l'ajuntament mateix i al carrer dels Serrans representen un canvi radical respecte a la posició adoptada per les anteriors corporacions municipals conservadores davant aquest patrimoni.

⁴¹ Andrea Moreno Martín i Àngela Muñoz Ballester, "Arqueologia de la memòria: els refugis antiaeris a la ciutat de València", *Saguntum*, 43 (2011), p. 187.

© D'esta edició: AJUNTAMENT DE VALÈNCIA
Regidoria de Patrimoni Cultural i Recursos Culturals
Servei de Recursos Culturals

© Dels textos: els autors

© De les imatges: Arxiu Històric Municipal, Ajuntament de València; Archivo Histórico del PCE; José Lázaro Bayarri, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu; Joaquín Sanchis Serrano, Finezas, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu; José Huguet, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu; José María Azkárrega; Noelia Rangel López; José Aleixandre; Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu; Rafael Solaz Albert; Walter Reuter, Arxiu Associació Cultural Institut Obrer (ACIO); José Bonet; Jorge Romero Ariño.

Disseny gràfic: Rosa Alberó

València, capital de la República (1936-1937).

Els perfils d'una ciutat en guerra

ISBN (obra completa): 978-84-9089-048-6

ISBN (vol. 2): 978-84-9089-069-1

Dipòsit legal: V-937-2017

Muntatge i impressió: Gráficas Royanes

Itinerario didáctico por los hospitales de la Valencia en guerra

Xavier García Ferrandis
Ignacio García Ferrandis
Universidad de Valencia

Resumen: En Europa, durante los últimos años se ha producido un incremento del interés social y escolar por visitar el patrimonio bélico del siglo XX. Sin embargo, en España destaca la falta de habilitación pública de enclaves que tuvieron una importancia significativa durante la última guerra civil española (1936-1939). Este artículo analiza el caso particular de los escenarios históricos sobre los que se tejió la red de infraestructuras sanitarias que se desarrolló en la ciudad de Valencia durante la Guerra Civil. Asimismo, se propone un itinerario didáctico con el objetivo de divulgar este patrimonio desde un punto de vista civil y despolitizado.

Palabras clave: didáctica de la Historia, Guerra Civil española, historia local, itinerario didáctico, hospitales de guerra.

Abstract: During the last years an increase of social and school interest for visiting warlike heritage of the 20th century has taken place in Europe. Nevertheless, the lack of public fitting out of significant important enclaves during the last spanish civil war (1936-1939) stands out in Spain. This paper analyzes the particular case of historical scenes in the city of Valencia on which the network of sanitary infrastructures was woven during the civil war. Likewise, a didactic itinerary with the aim to spread this heritage in a civil and depoliticized point of view is proposed.

Key Words: Didactics of History, Spanish Civil War, local history, didactic itinerary, hospitals of war.

(Fecha de recepción: marzo, 2011, y de aceptación: septiembre, 2011)

1. *Introducción*

La sociedad contemporánea tiende a conceptuar como patrimonio las obras de arte, las grandes obras de arquitectura civil, religiosa y militar, etc; sin embargo, existen otros conjuntos patrimoniales que no disponen ni de atención social ni de protección oficial, pese a su importancia histórica. En España destacan una serie de enclaves relacionados con la Guerra Civil española (1936-1939), que siguen marcados por un fuerte simbolismo político y social. Esta situación dificulta su tratamiento científico e histórico y su inclusión en la oferta cultural, anulando su aprovechamiento como potencial recurso didáctico.

La situación de España difiere notablemente con el resto de Europa, donde los campos de batalla de las dos guerras mundiales han sido objeto de actuaciones y constituyen auténticos centros culturales y didácticos. En nuestro país no existe un museo riguroso sobre la Guerra Civil. Sólo recientemente se comienzan a musealizar algunos conjuntos patrimoniales –especialmente refugios antiaéreos– y algunos frentes de batalla como el del Ebro (Besolí, 2007).

En este sentido, llama la atención que en Valencia –que tuvo una gran importancia durante la guerra como luego veremos– ninguna administración haya llevado a cabo ninguna actuación sobre el patrimonio bélico. Las trincheras construidas en l'Elia (a unos 20 km. de la ciudad) ante el avance de las tropas franquistas permanecen en un estado de total abandono. Respecto de los refugios, las autoridades no tomaron ninguna medida ante el informe elabo-

rado por el Consell Valencià de Cultura (2007). Únicamente desde el plano teórico la Universitat de València editó en 2007 una guía urbana de la ciudad durante los años de la República donde se detallan enclaves y objetos patrimoniales de la contienda (Aragó, Azkarraga, Salazar, 2007).

Es precisamente en este último trabajo donde aparecen nombrados algunos de los hospitales que proliferaron en Valencia durante la guerra, pero sin aportar datos sobre el funcionamiento, condiciones asistenciales, etc. de los mismos. Se hecha de menos un itinerario didáctico que vertebrase todos estos centros sanitarios, a pesar de que aparecen descritas una serie de rutas por la ciudad que recorren enclaves relacionados con la guerra (por ejemplo, el itinerario que recorre los edificios que albergaron ministerios durante la capitalidad valenciana).

Con este trabajo pretendemos, por tanto, contribuir al estudio local de la última guerra que enfrentó a los españoles. Pero, ¿por qué abordar un fenómeno histórico tan complicado y general como la Guerra Civil española desde un punto de vista local?

La historia local puede constituir un punto multidisciplinar para el aprendizaje por descubrimiento, ya que la selección de elementos para el trabajo próximos al alumno puede ser más motivador y significativo. Así, los estudios de historia local permiten que los alumnos se den cuenta de que elementos existentes a su alrededor son fuentes interesantes para la comprensión de la Historia; sin embargo, este tipo de estudios debe enseñar que los conocimientos y las téc-

nicas aplicadas al estudio de elementos locales son propios del método general de la investigación histórica, para así utilizar la historia local con el objeto de enriquecer las explicaciones de historia general (Prats, 1996). Por ejemplo, en el caso que nos ocupa, el estudio de los hospitales creados en Valencia durante la Guerra Civil española nos debe permitir aproximarnos al estudio general de la contienda.

En ningún caso se pretende alcanzar el conocimiento de un fenómeno histórico tan complejo como la Guerra Civil española partiendo exclusivamente de experiencias locales (Camós, Poblet, 1999). Por tanto, es función del docente una introducción de aspectos generales de la contienda previa a la realización del itinerario, es decir, el itinerario debe ser contextualizado por el docente.

El estudio de la historia local favorece el aprendizaje de las ciencias sociales, debido a que aparecen una serie de elementos que aportan ventajas en la perspectiva didáctica, como la motivación del alumno a partir de la materia trabajada, el uso de métodos de aprendizaje más participativos, la eliminación de las barreras existentes entre la escuela y la realidad, el desarrollo de la conciencia y responsabilidad hacia el patrimonio histórico, la ayuda a la comprensión de los procesos históricos y el acercamiento emocional de la Historia a la experiencia familiar (Camós, Poblet, 1999).

Existe una gran variedad de elementos que pueden ayudar al profesor en la didáctica de la historia local, como la toponimia, los edificios civiles, los edificios religiosos y las fuentes orales (Prats, 1996). En nuestro caso utilizaremos los

nombres de calles de Valencia (estableciendo una comparativa entre el nombre actual y el que recibía durante la guerra), los edificios civiles que albergaron centros sanitarios y los organismos que gestionaron la política sanitaria de la ciudad durante el conflicto, y los edificios religiosos que fueron incautados para ser transformados en hospitales.

2. Contexto histórico: Valencia durante la Guerra Civil española

La insurrección militar del 18 de julio de 1936 produjo un vacío de poder en las ciudades y pueblos donde no triunfó, entre las que destacó Valencia. Ante la incapacidad del Gobierno republicano, los sindicatos y partidos del Frente Popular se encargaron de reconducir la situación para hacer frente a los militares sublevados. Esta respuesta dio origen al Comité Ejecutivo de Valencia, un organismo revolucionario que entre julio y noviembre de 1936 ejerció todas las competencias a través de varias delegaciones. En materia sanitaria, el Comité Ejecutivo creó la Delegación de Sanidad o Comité Sanitario Popular (a partir de ahora CSP). Por tanto, el CSP fue el organismo revolucionario valenciano que gestionó la política sanitaria de la ciudad y provincia de Valencia durante los primeros meses de guerra.

La situación geoestratégica de Valencia durante la totalidad de la Guerra Civil condicionó el papel de la ciudad en la contienda. Así, Valencia fue una de las ciudades más importantes de la retaguardia republicana, lo que tuvo dos consecuencias. En primer lugar, una de

las prioridades más inmediatas tras el estallido de la Guerra Civil fue la asistencia sanitaria de los heridos de guerra, para lo que se habilitaron una serie de hospitales para milicianos. Por otra parte, desde el mismo verano de 1936, Valencia se convirtió en un polo receptor de refugiados y evacuados de guerra – muchos de ellos enfermos o heridos– que huían de las zonas de conflicto.

Resulta evidente, así pues, la intensa reorganización sanitaria que se llevó a cabo en la ciudad de Valencia para poder absorber el notable incremento de la demanda de asistencia sanitaria (García, 2010).

En noviembre de 1936 el Gobierno de Largo Caballero se trasladó a Valencia, donde inició un progresivo proceso de centralización política que consistió básicamente en la asimilación de los comités revolucionarios mediante la creación de los consejos provinciales, unos organismos con las competencias recortadas (Navarro, 2006). En Valencia supuso la desaparición del CSP y la creación de la Consejería de Sanidad, integrada en el Consejo Provincial de Valencia. Este nuevo organismo pasó a gestionar los hospitales distribuidos por la ciudad.

Exceptuando los enfrentamientos entre partidarios y retractores de la sublevación militar de julio de 1936 y los bombardeos que sufrió, Valencia no fue campo de batalla en el sentido estricto del término; por tanto, la historia de la Guerra Civil en la ciudad debe ceñirse a las consecuencias demográficas, sociales, económicas, políticas y sanitarias que tuvo el conflicto bélico. Por este motivo, a pesar de que el itinerario

propone un recorrido por los diferentes centros sanitarios existentes en Valencia durante la guerra, el conocimiento y la comprensión de las especificidades históricas, económicas, sociales, políticas y geoestratégicas de la ciudad durante el conflicto es un objetivo prioritario de esta iniciativa docente.

3. Los hospitales de la Valencia republicana en guerra como itinerario didáctico

Considerados aisladamente y fuera de contexto histórico, los edificios que albergaron centros sanitarios no sirven para entender el papel que jugó Valencia durante la Guerra Civil española. Nuestra propuesta consiste en la selección de los puntos de interés y en la vertebración de los mismos a través de itinerarios potenciales y de un discurso histórico.

Sin embargo, en tiempos de crisis, la conservación y gestión de patrimonio histórico puede verse como un lujo prescindible (Castell, Falcó, 1999); afortunadamente los edificios incluidos en nuestra propuesta pertenecen a instituciones privadas y están en buen estado, por lo que se trataría simplemente de instalar en la entrada principal un panel informativo.

A continuación presentamos los principales edificios que sufrieron cambios en mayor o menor medida para ser transformados en hospitales durante el conflicto. Posteriormente hemos planteado aspectos relacionados con las ciencias sociales susceptibles de ser trabajados con los alumnos *in situ* o en el aula. El objetivo es presentar ejemplos que

demuestren que es posible la transformación de una serie de enclaves de la ciudad en un potente recurso didáctico. No se nos escapa que del cumplimiento de este objetivo depende la potencial concesión de ayudas para la materialización del proyecto por parte de las autoridades educativas.

Los hospitales que funcionaban como tal antes de la guerra no han sido incluidos en la propuesta (Hospital Provincial, Sanatorio de la Malva-rosa, Hospital Militar, etc.). Se pretende así enfatizar el esfuerzo que se realizó en la ciudad para readaptarse al conflicto desde el punto de vista sanitario.

Hospital “Pasionaria”

Este hospital fue fundado por el Partido Comunista de España (PCE) en el colegio que los salesianos tienen en el número 208 de la calle Sagunt. A partir de este ejemplo podemos explicar la ideología comunista y su influencia en la guerra, así como quién era “Pasionaria.”

Hospital de Enfermedades Infecciosas

El partido integrante del Frente Popular Izquierda Republicana se incautó del convento de San Cristóbal y lo transformó en hospital para enfermos infecciosos. Está en la calle del poeta Bodría, que entonces se llamaba calle Ceres. Es un buen momento para explicar qué era el Frente Popular.

Hospital “Blanquer”

El Frente Popular del barrio de Benicalap se incautó del convento de la Presentación, situado en el número 130 de la actual avenida de Peset Aleixandre

y lo convirtió en este hospital, llamado así en honor de un comandante que permaneció fiel a la legalidad republicana. Es un excelente momento para explicar la sublevación militar de julio de 1936 como punto de inicio de la guerra y la división que el alzamiento produjo en el Ejército y en la sociedad.

Hospital de Izquierda Republicana

Nada más estallar la guerra, este partido se incautó del Instituto Ginecológico Candela que pertenecía a las Hermanas de la Caridad de Santa Ana y lo transformó en hospital de milicianos. Se puede aprovechar esta realidad para explicar la formación de milicias en Valencia ante la falta de una respuesta militar concreta.

Asimismo, se puede realizar una pequeña aproximación a la toponimia urbana actual, explicando que en el solar que ocupó el Instituto Ginecológico Candela se levanta la actual Casa de Salud, situada en la avenida del Dr. Manuel Candela, llamada así en honor del médico fundador del Instituto.

Además de las particularidades didácticas de cada uno de los hospitales anteriores, en ellos se encuentran cuatro magníficos ejemplos para explicar el intenso movimiento revolucionario desarrollado en Valencia durante los primeros meses de guerra, que tuvo una clara manifestación en las incautaciones de edificios religiosos para su reconversión en hospitales.

Hospital de Natzaret

Fue incautado por el Frente Popular de Natzaret a una familia acomodada que la utilizaba como casa de verano.

Imagen 1
Aspecto del Hospital Casa de Salud en los años 30 y en la actualidad

Fuente: Archivo fotográfico del Hospital Casa de Salud.

El 12 de enero de 1937 el crucero franquista “Canarias” bombardeó el puerto de Valencia y un proyectil impactó en el hospital. Es una buena oportunidad para explicar por qué, junto con la Iglesia, la clase alta de la ciudad fue objeto de incautaciones. Asimismo, se puede reflexionar sobre los bombardeos navales que sufrieron los Poblados Marítimos.

Hospital Infantil Antitracomatoso

Fue incautado al Patronato de la Juventud Obrera (institución ligada a la Iglesia). No se puede visitar porque fue derribado a finales de los años 70 del siglo pasado. En el solar se levanta

Imagen 2
Hospital Antitracomatoso

En esta capilla y en las naves laterales se instaló el Hospital Antitracomatoso. Fuente: Archivo de Eduard Pérez i LLuch.

en la actualidad el “Nuevo Centro”, una conocida gran superficie comercial de la ciudad. Durante la guerra este hospital alojó a niños enfermos de tracoma, una enfermedad infecciosa altamente contagiosa que afecta principalmente a los ojos y que, tras un proceso muy doloroso, puede terminar en ceguera. Antes de la invención de la penicilina el tratamiento era muy agresivo y poco eficaz. De hecho, en la actualidad el tracoma es la causa más frecuente de ceguera en el tercer mundo.

Nos encontramos ante un magnífico ejemplo para explicar el difícil tratamiento de las enfermedades infecciosas antes de la era antibiótica, lo que nos puede ayudar a que los más jóvenes valoren mejor los actuales tratamientos médicos en particular y los avances médicos en general.

Hospital de Refugiados

Situado en el número 24 de la calle Almirante Cadarso, este hospital se instaló en el Instituto Nacional de Segunda Enseñanza “Blasco Ibáñez”. Estuvo

gestionado por el Comité Nacional de Refugiados de Guerra y en él se hicieron numerosos heridos civiles evacuados de zonas de guerra (principalmente Madrid). Las pésimas condiciones de vida de la población civil de las zonas próximas a los frentes de batalla hizo que muchos refugiados llegaran a Valencia enfermos, especialmente de tuberculosis.

Es un buena ocasión para reflexionar sobre las víctimas civiles de las guerras,

recordando que el fenómeno del refugiado de guerra sigue ocurriendo en la actualidad.

Hospital de Santa Ana

Situado en el número 1 del Paseo de la Pechina, fue incautado a la Iglesia y transformado en hospital psiquiátrico. Sin embargo, el centro acabó por acoger a todo de tipo de enfermos y se caracterizó por sus deficientes condiciones higiénicas y asistenciales. En 1938 fue transformado en hospital antituberculoso.

Se trata de un magnífico ejemplo para explicar la enorme incidencia y mortalidad de la tuberculosis (que hizo que también se conociera como “peste blanca”) durante la era preantibiótica. Podemos insistir en la gran importancia del tratamiento antibiótico para poder entender parte de la calidad de vida que disfrutamos hoy en día.

Casa de maternidad de la CNT

Instalada en el incautado chalet de Ayora, a partir de la visita a este enclave podemos comentar la ideología anarquista de la Confederación Nacional del Trabajo (CNT). Podemos explicar que los continuos choques entre anarquistas y comunistas debilitaron el bando republicano y fue una de las causas de la derrota del mismo en la guerra.

Asimismo, se puede recordar la elevada tasa de mortalidad materna asociada al parto e infantil en aquella época.

Palacio del conde de Berbedel

Este palacio perteneciente a una familia noble de la ciudad fue incautado por el Comité Ejecutivo Popular y reconvertido en la sede del Comité Sanitario

Imagen 3
Instituto Nacional de Segunda Enseñanza “Blasco Ibáñez” (arriba) y I.E.S San Vicente Ferrer (abajo)

El edificio original fue derruido en los años 60 del siglo pasado. En el solar se construyó el actual Instituto de Educación Secundaria “San Vicente Ferrer”. Nótese que el árbol que aparece en las dos imágenes superiores es el mismo. Fuente: Archivo fotográfico del I.E.S “San Vicente Ferrer”.

Popular. Un eje temático del itinerario es la gestión de los hospitales por parte de las autoridades revolucionarias en el contexto del control de la política sanitaria por parte del Comité Sanitario Popular, que puede ser comentado a partir de este punto. Desde una perspectiva económica y en el mismo contexto revolucionario, se puede explicar el proceso de colectivización de los medios de producción, proceso que en Valencia afectó especialmente a la industria farmacéutica y de mobiliario y material médicos, tal y como muestra la siguiente imagen:

El palacio estaba situado en plaza del Cardenal Benlloch, que al estallar la guerra fue rebautizada como plaza “de los trabajadores.” Es una excelente ocasión para trabajar la simbología revolucionaria que inundó Valencia durante la guerra, concretamente los cambios de nombre de calles. En este sentido, se puede explicar la situación política y económica que acabó desembocando en una guerra a partir de los nombres de las calles de la Valencia en guerra. En la tabla 1 se puede apreciar algunos ejemplos significativos.

Cuando en noviembre de 1936 el Gobierno se trasladó a Valencia, el Ministerio de Sanidad se instaló en el palacio de Berbedel. Esta realidad es un punto de partida ideal para explicar cómo Valencia se convirtió así (y durante casi un año) en capital del Estado, frente a la capital de la España “nacional” que Franco fijó en Burgos. Es un buen ejemplo del atroz enfrentamiento entre “las dos Españas” que supuso la Guerra Civil: un país con dos capitales.

El traslado del Gobierno republicano a Valencia hizo que muchos edificios

Tabla 1: Cambios en el callejero de la ciudad de Valencia

Antes de la guerra	Nombre durante la guerra	Nombre actual
av/ del Puerto	av/ Lenin	av/ del Puerto
pl/ Cardenal Benlloch	pl/ de los trabajadores	pl/ Palacio arzobispal
c/ Caballeros	c/ Metalurgia	c/ Caballeros
c/ San Vicente	c/ Largo Caballero	c/ San Vicente
G. V Marqués del Turia	Buenaventura Durruti	Gran Vía Marqués del Turia

Fuente: elaboración propia a partir de datos consultados en Valencia 1931-1939. Guía urbana. La ciudad en la II República, p. 168-177.

emblemáticos de la ciudad fueran acondicionados para acoger los diferentes ministerios.

En la tabla 2 se recogen algunos ejemplos.

Tabla 2: Edificios de Valencia que alojaron sedes ministeriales

Edificio	Ministerio
Palacio de Berbedel	de Sanidad
Correos	de Comunicaciones
Audiencia	de Justicia
Palacio de Ripalda	de Comercio
Monte de Piedad	de Propaganda

Fuente: elaboración propia a partir de datos consultados en Valencia 1931-1939: Guía urbana. La ciudad en la II República, p. 189-193.

Número 7 de la calle Sorní

Aquí estuvo instalada durante la guerra la Consejería de Sanidad y la Consejería de Cultura. Este sistema administrativo impulsado el Gobierno de la República y articulado alrededor de diferentes consejerías recuerda a las actuales autonomías, circunstancia que el profesor puede aprovechar para establecer una comparativa entre ambos modelos.

En el siguiente mapa aparecen reflejados a modo de resumen los enclaves propuestos para la elaboración de itinerarios didácticos que recorran los edificios que albergaron hospitales durante la Guerra Civil española.

HOSPITALES EN VALENCIA DURANTE LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA

1. Hospital "Blanquer"	4. Hospital Neurológico	7. Casa de maternidad de la CNT
2. Hospital "Pasionaria"	5. Hospital de Enfermedades Infecciosas	8. Hospital de Refugiados
3. Hospital Antitracomatoso	6. Hospital de Izquierda Republicana	9. Hospital de Natzaret

4. *Propuestas didácticas*

El uso del Patrimonio ha sido considerado como una dimensión de la secuencia de enseñanza (Martínez, Souto, Beltrán, 2005). Por otra parte, la manera más frecuente de acceder al conocimiento en la clase de Historia es mediante la memorización, lo que, junto a su carácter repetitivo, propicia que la enseñanza de esta asignatura resulte aburrida para los alumnos (Merchán, 2007).

Ambas realidades –uso del Patrimonio y concepción aburrida de la clase de Historia– parecen subrayar la conveniencia de incluir salidas didácticas en el currículo de Historia. En este sentido, nuestra propuesta didáctica puede dividirse en tres tipos de actividades:

1. Actividades previas a la salida: tendrán lugar en el aula con el objetivo de situar a los alumnos en el contexto histórico de la Guerra Civil. Asimismo, es conveniente situar en un mapa de la ciudad de Valencia los diferentes edificios que alojaron hospitales durante la contienda y trazar la ruta a seguir. Conviene destacar que esta ruta se puede diseñar en función de la ubicación de cada centro educativo y del interés del profesor.
2. Salida didáctica: el objetivo básico es que los alumnos identifiquen antiguos hospitales y otros elementos urbanos del conflicto (refugios, sedes del Gobierno Republicano, etc.). Aunque no aparece en el mapa propuesto, es importante

que los alumnos conozcan que la Biblioteca Municipal de la calle del Hospital es parte del antiguo Hospital Provincial de Valencia, el mayor centro sanitario de la ciudad hasta los años 60 del siglo pasado.

Aunque la salida se articula alrededor de la explicación del profesor, los alumnos también pueden tener cierto protagonismo, por ejemplo, obteniendo fotografías de aquellos elementos resaltados por el profesor o de otros que consideren interesantes.

3. Actividades posteriores a la salida: proponemos realizar una comparativa de las fotografías obtenidas por los alumnos con imágenes de los años 30 (algunas de las cuales aparecen en este trabajo). Asimismo, otra forma de otorgar protagonismo a los alumnos es proponiéndoles que intenten encontrar algún testimonio oral (abuelos, conocidos, etc.) de aspectos relacionados con la estructura de la ciudad en la posguerra.

Esta actividad puede complementarse comparando la fisonomía urbana de diferentes épocas mediante la observación de mapas urbanos, que son de fácil acceso.

En definitiva, con nuestras propuestas didácticas queremos hacer comprender a alumnos y profesionales de la educación que los conflictos bélicos pueden ser utilizados para educar en paz.

5. Bibliografia

- ARAGÓ, L; AZKÁRRAGA, J.M; SALAZAR, J. 2007. Valencia 1931-1939. Guía urbana. La ciudad en la II República. Valencia. Universitat de València.
- BESOLÍ, A. 2007. El potencial didáctico de un conjunto patrimonial contemporáneo: los escenarios históricos de la batalla del Ebro. *Íber Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 51, 88-101.
- CAMÓS, J; POBLET, M. 1999. La historia local en las aulas de l'Hospitalet de Llobregat. El estudio de la Guerra Civil en la enseñanza secundaria obligatoria. *Íber Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 19, 77-83.
- CASTELL, E; FALCÓ, LL. 1999. Interpretar la batalla del Ebro. Los campos de batalla como recurso didáctico. *Íber Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 19, 85-98.
- CONSELL VALENCIÀ DE CULTURA. 2007. Informe sobre refugios de la Guerra Civil, con mención particular a los de la ciudad de Valencia.
- GARCÍA, X. 2010. La reorganització de l'assistència medicoquirúrgica de la ciutat de València durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939). Tesis doctoral inédita. Universitat de València.
- MARTÍNEZ, N; SOUTO, X.M; BELTRÁN, J. 2005. Los problemas docentes en historia de bachillerato: la gran diversidad bajo la aparente uniformidad. *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales*, 19, 33-55.
- MERCHÁN, F.J. 2007. El papel de los alumnos en la clase de historia como agentes en la práctica de la enseñanza. *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales*, 21, 33-55.
- NAVARRO, J. 2006. Valencia, capital de la República. En GIRONA, A; SANTACREU, J.M. (coords.). 2006. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Valencia. Editorial Prensa Valenciana.
- PRATS, J. 1996. El estudio de la historia local como opción didáctica ¿Destruir o explicar la historia? *Íber Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 8, 93-105.

Guía de la Valencia del primer franquismo (1939 - 1948)

Lucila Aragó Carrión / José M.ª Azkárraga Testor / Juan Salazar Bonet
(coords.)

Guía de la Valencia del primer franquismo

(1939 - 1948)

PUV

PUV
UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

Editorial
Universitat Politècnica
de València

	Prólogo	8
	Dolores Sánchez Durá	
	Presentación	20
	Lucila Aragó Carrión / José M.ª Azkárraga Testor / Juan Salazar Bonet	
	1. El Año de la Victoria	27
	LA VALENCIA DEL CID	
	Lucila Aragó Carrión / José M.ª Azkárraga Testor / Juan Salazar Bonet	
	2. El poder	57
	JERARQUÍAS	
	Andreu Ginés i Sánchez / Josep Sorribes Monrabal	
	3. La Falange	87
	FET Y DE LAS JONS: DE LA VICTORIA A LA IRRELEVANCIA	
	Juan Carlos Colomer Rubio	
	4. La Iglesia	111
	EN EL NOMBRE DE DIOS	
	Josep Picó López / Ramir Reig Armero	
	5. Urbanismo	135
	EL PLANEAMIENTO DE LA VALENCIA DEL CID	
	Tito Llopis	
	6. Arquitectura	157
	LAS NUEVAS EDIFICACIONES	
	David Sánchez Muñoz	
	7. El mundo laboral	183
	BAJO EL SIGNO DEL NACIONALINDICALISMO	
	Alberto Gómez Roda	
	8. Educación	205
	HACIA DIOS Y EL IMPERIO POR LA ESCUELA	
	M.ª del Carmen Agulló Díaz	
	9. La sanidad	235
	LOS RECURSOS CONTRA LAS ENFERMEDADES	
	Xavier García Ferrandis / Àlvar Martínez-Vidal	
	10. Vida cotidiana	257
	CONTROL Y CARESTÍA	
	Andrea Moreno Martín	
	11. La cultura	295
	LA INSTRUMENTALIZACIÓN FRANQUISTA DE LA FIESTA	
	Gil-Manuel Hernández i Martí	
	12. Represión y resistencia	325
	EN ESTADO DE GUERRA	
	Lucas Marco Sánchez / Mélanie Ibáñez Domingo	
	Bibliografía	355

El Año de la Victoria

01

El poder

02

Falange

03

L'església

04

Arquitectura

06

Urbanisme

05

Educació

08

Vida quotidiana

10

Cultura material

13

El món laboral

07

La sanitat

09

La cultura

11

Repressió i resistència

12

DE RUTA POR LA CIENCIA EN BARCELONA: ENSEÑAR HISTORIA DE LA CIENCIA MEDIANTE ITINERARIOS POR LA CIUDAD

Miquel CARANDELL BARUZZI

Centre d'Història de la Ciència (CEHIC) de la Universitat Autònoma de Barcelona

Resumen

Este proyecto utiliza salidas culturales por la ciudad de Barcelona para enseñar historia de la ciencia a alumnos de diferentes edades. Mediante estas rutas, los alumnos experimentan los sitios donde se elaboró, practicó, enseñó o difundió ciencia. Conocer la Reial Acadèmia de les Ciències y les Arts, visitar el Teatro Anatómico o ver el submarino de Monturiol, permitirá a los alumnos, no sólo aprender sobre la historia de la ciudad, sino que también los introducirá en cuestiones generales sobre Historia de la Ciencia, la Técnica y la Medicina como los diferentes significados de la salud, la importancia del contexto, la perspectiva de género o la ciencia popular. Este trabajo quiere hacer llegar esta propuesta a alumnos de primaria, secundaria y bachillerato, adaptando el material didáctico a cada nivel. De esta manera, se pretende que el alumno se acerque a la ciencia y a la historia de la ciencia de una forma más crítica y analítica, que tenga en cuenta el contexto en que se desarrollan los conocimientos científicos y que, incluso, permita debatir algunas de las cuestiones éticas y filosóficas que suscita la práctica científica.

Abstract

This project uses cultural tours around Barcelona to teach history of science to students of different ages. Along these routes, students see in situ where science was developed, taught or popularized. Learning about Barcelona's Royal Academy of Sciences and Arts, visiting the Anatomical Theatre or finding out about Monturiol's submarine will allow students not only to learn about history of the city, but also about general issues in history of science, technology and medicine like the different meanings of health or the importance of context, gender or popular science. This proposal aims to reach primary, secondary and high school students, adapting the pedagogical material to each level. Thus, this project wants students to think about science and history of science in a more critical, and analytical way, taking into account the context in which scientific knowledge is developed and it even allows students to discuss some of the ethical and philosophical issues raised by scientific practice.

Palabras clave: Itinerarios culturales, Barcelona, historia de la ciencia.

Keywords: Cultural tours, Barcelona, History of Science.

Introducción

En este trabajo se pretende presentar un proyecto que tiene como objetivo utilizar diferentes itinerarios por la ciudad de Barcelona para incentivar la atracción hacia la historia de la ciencia en alumnos de todas las edades. A la vez, estos itinerarios quieren estar diseñados de manera que los estudiantes adquieran conocimientos tanto científicos como históricos relacionados con los diversos puntos de la ciudad que visiten. La intención es que estas salidas no se queden en una serie de datos que el alumno no asume y olvida en poco tiempo, sino que permitan experimentar in situ donde se elaboró, practicó, enseñó o difundió ciencia, tecnología y medicina. Se quiere promover el espíritu crítico entre los escolares en relación a situaciones históricas de la ciencia y, en consecuencia, también hacia debates éticos de plena actualidad.

Habitualmente, las salidas escolares de asignaturas de ciencia y tecnología están orientadas a la visita de museos de ciencia o tecnología o espacios naturales, en el caso de las ciencias naturales. Por otra parte, las visitas culturales por ciudades como Barcelona normalmente se organizan desde las asignaturas de historia o ciencias sociales y se enfrentan a aspectos que tienen relación con la historia general de la ciudad, tratando, por ejemplo, la Barcelona romana, la Barcelona medieval y la Guerra Civil Española en Barcelona, en un solo itinerario y visitando habitualmente los espacios más céntricos del barrio de Ciutat Vella en Barcelona. Este tipo de salida, a pesar de dar conocimientos generales de la historia de la ciudad, le falta a menudo un hilo conductor, más allá de la propia ciudad, que permita captar la atención del alumno.

Por un lado, se quieren llevar las asignaturas científicas a la ciudad, ya sean las ciencias naturales como las físicas o la tecnología. Por el otro, se pretende atraer al estudiante hacia la historia de la ciencia. Estos recorridos permitirán conocer rincones menos transitados de Barcelona y barrios que habitualmente no son tan visitados. Estos rincones son a menudo cruciales para entender cómo la ciencia y la tecnología han llegado a ser esenciales en la vida contemporánea. Cuando el itinerario nos lleve a espacios más conocidos, la aproximación que propone este proyecto, hará que los alumnos no los vean como habitualmente lo han hecho, sino que los vean con otros ojos, los de la historia de la ciencia.

Objetivos

Este proyecto de rutas científico-históricas por Barcelona puede ayudar al alumno en distintas direcciones.

En primer lugar, una vuelta por la historia de la ciencia, la medicina y la tecnología en Barcelona provoca que el alumno piense en determinados temas de una forma más abierta en el sentido disciplinar. Los conocimientos no se tratarán como encerrados en un espacio llamado Ciencias Naturales, Ciencias Sociales, Biología o Historia, sino que se utilizan recursos de todas estas ramas del conocimiento para mostrar al estudiante la interacción histórica y creación de las diferentes disciplinas científicas, el estrecho vínculo entre éstas y el medio social y su desarrollo histórico. Incentivar la interdisciplinariedad es una de las grandes ventajas que estas salidas pueden aportar a una educación que cada vez busca más estos puntos de contacto entre las diferentes asignaturas.

En segundo lugar, este proyecto propone enseñar al alumno a aproximarse a la historia y a la ciencia, y en consecuencia, a la historia de la ciencia, de una forma crítica y más problematizada. Se pretende explicar la ciencia no como una larga lista de héroes científicos y sus grandes ideas y avances tecnológicos, sino realizando un análisis profundo que explique de forma más compleja la generación y circulación del conocimiento. Se enseñará al alumno como, por ejemplo, las actuales aproximaciones historiográficas permiten sacar a la luz el papel que tuvieron en la ciencia “actores” hasta ahora escondidos, como las mujeres, los trabajadores “de segunda” o el público que ha “consumido” ciencia a lo largo de la historia.

Veremos como cirujanos-barberos ninguneados por los médicos académicos o comadronas olvidadas, pueden atraer mucho más la atención de un público juvenil que, a su vez, llega a comprender que la ciencia no es cosa de unos pocos cerebros privilegiados. También se intentará proporcionar al estudiante herramientas

que le permitan identificar otros problemas de la historia contada de forma tradicional, como la falta de sensibilidad hacia el punto de vista local o la importancia del contexto político y económico.

En tercer lugar, la historia de la ciencia puede llevar a hablar de algunos de las cuestiones filosóficas y éticas que conlleva la práctica científica. Mediante un ejemplo histórico se quiere que el alumno reflexione sobre estos dilemas éticos de la ciencia, como, por ejemplo, el cultivo de células madre, propiciando así el debate entre los estudiantes. Este tipo de planteamientos, además, permiten acercar una historia, a menudo vista como muy lejana, a cuestiones que están de plena actualidad o que, incluso, pueden afectar o estar relacionadas con la cotidianidad del escolar. Así, a pesar de tratarse temas alejados en el espacio temporal, que pueden no interesar a los jóvenes, hacemos que estos conceptos sean más atractivos atándolos a ideas que tienen más próximas.

Finalmente, mediante estas salidas los alumnos podrán profundizar conocimientos científicos tratados anteriormente en el aula. La ruta no es especialmente provechosa para explicar nuevos conceptos científicos a los estudiantes pero sí que puede ser muy útil para repasar conceptos ya tratados en un espacio diferente y bajo un visión diferente, en la que no se explicará tanto el conocimiento, sino que se profundizará en cómo fue generado, en cómo llegó a la ciudad de Barcelona o qué utilidad práctica ha tenido durante la historia de la ciudad.

Estas salidas buscan cumplir cuatro objetivos básicos: proporcionar al alumno una historia y una ciencia más problematizadas y menos acriticas, incentivar que éste vea la práctica científica como una práctica que se extiende más allá de una determinada disciplina, plantearle cuestiones y debates aún abiertos alrededor de la ciencia y, por último, repasar conocimientos científicos ya adquiridos.

Realización

Empezaremos esta sección con un ejemplo de salida de historia de la ciencia, que podría llamarse “500 años de Sanidad en el Raval”, que pueda servir para mostrar de qué forma se pueden realizar estas rutas y qué temas que se pueden tratar y de qué manera.

El Raval barcelonés ha acogido, casi desde su formación como una vecindad en la parte exterior de la primera muralla medieval de Barcelona, varias instituciones que, con una mirada actual, podríamos llamar sanitarias. En 1401, poco después de la construcción de la segunda muralla medieval de la ciudad, que dibujaba la actual forma del Raval, se decidió crear en este barrio, no muy poblado en aquel momento, el Hospital de la Santa Creu, el primer Hospital General de la ciudad que reunía, en un solo complejo, hasta seis pequeños hospitales que hasta ese momento estaban repartidos por la ciudad.¹

Desde entonces, el Raval ha sido testigo directo de los cambios en las concepciones de salud y enfermedad y de la forma en que los sectores más desfavorecidos de la ciudad han vivido en ella, siendo entonces el lugar ideal de la ciudad de Barcelona para desarrollar este itinerario. El recorrido mostraría cómo en la edad media, estos centros hospitalarios estaban muy relacionados con la caridad cristiana. Los antiguos hospitales medievales acogían más a pobres que no tenían dónde dormir o posibilidad de alimentarse que a lo que hoy conocemos como un enfermo.² Así, el Raval ha sido uno de los barrios que ha acogido a las clases más desfavorecidas de la sociedad, desde esta época medieval, pasando por el desarrollo industrial durante el siglo XIX, hasta la actualidad. Los alumnos podrán ver cómo caridad y sanidad han ido de la mano durante más de cinco siglos de historia del barrio.

Los médicos también han cambiado notablemente sus características. Los médicos medievales recibían un aprendizaje teórico basado en los principios galénicos, en el ejercicio de la práctica médica no en contacto físico con el paciente, función que dejaban para los cirujanos, una profesión menos valorada socialmente y que

¹ Se ha escrito mucho sobre la historia del Hospital de Santa Creu. Un buen inicio para la creación del Hospital puede ser CASTEJÓN [2007].

² Para apreciar estos cambios en relación a Barcelona, véase ARRIZABALAGA. [2006].

se heredaba de maestro a aprendiz [MARTÍNEZ y PARDO, 1996]. El Raval también ha presenciado el desarrollo de la medicina universitaria, des de los “Estudis Generals”, situados en la parte superior de la Rambla, hasta la Facultad de Medicina que estaba situada en parte del Hospital de Santa Creu.³

Así, en una sola salida, se pueden abordar tanto conocimientos históricos generales, la ciudad medieval o el desarrollo industrial del siglo XIX, cómo de historia de la ciencia, el desarrollo de enfermedades como la tuberculosis o las prácticas medicas antiguas. A la vez, esta salida plantea cuestiones desde diferentes asignaturas, así los alumnos pueden utilizar sus conocimientos, a asimilar nuevos, tanto de historia, como de ciencias sociales o de biología. Finalmente, en esta salida se pueden plantear asuntos procedentes de la más reciente historiografía y sociología de la medicina, como, por ejemplo, la idea de Bruno Latour de si se puede plantear que una persona muriera de tuberculosis antes que Koch descubriera el bacilo que provoca dicha enfermedad y por tanto la definiera como tal, o bien plantearse si esta manera de tratar las enfermedades caen en el anacronismo [LATOURE, 2000].

El Raval también nos puede ofrecer un ejemplo de cómo estas salidas basadas en puntos de historia de la ciencia o la medicina pueden plantear un debate ético o filosófico entre los estudiantes. Así, en el Raval se encuentra la casa en que vivió, durante su estancia en Barcelona, el primer Premio Nobel de Medicina español, Santiago Ramón y Cajal. Después de introducir a los alumnos la figura de Cajal y su teoría de la neurona, que conllevó la consecución del Nobel, se puede pasar a explicar cómo, en sus investigaciones realizadas en Barcelona, Cajal utilizaba modelos animales que analizaba bajo el microscopio [DUFORT I COLL, 2007]. De esta manera, se introduce la conveniencia de los modelos animales para la investigación, la tensión que surge entre la utilidad científica de estos experimentos y el debate ético que produce el hecho de utilizar animales.

Más allá de este ejemplo, las rutas por la historia de la ciencia en la ciudad de Barcelona deberán ir adaptadas según el nivel de los alumnos que participen. Este tipo de salida se podría realizar desde ciclo superior de primaria hasta segundo de Bachillerato, incluyendo incluso, itinerarios específicos para estudiantes universitarios de grados como Biología, Química, Medicina, estudiantes de las diferentes Ingenierías y finalmente, también estudiantes de Historia, Filosofía o Sociología.

Además de esta gran variabilidad en cuanto a los potenciales alumnos, las salidas también pueden presentar una gran adaptabilidad y versatilidad con respecto al contenido a tratar. Se pueden modificar según las necesidades y enfoque que los profesores quieran dar a la actividad y también según los temas que anteriormente hayan trabajado en el aula. Pueden estar centradas en una temática o disciplina concreta, o incluso, en un aspecto de una disciplina, o bien pueden suponer recorridos generales para la historia de la ciencia, la medicina y la tecnología.

Además, se diseñan rutas que tratan la historia de la ciencia en general en Ciutat Vella, en Gràcia o el Eixample, con un contenido de base similar pero también con ciertos contenidos propios y particularidades de cada zona.

En cuanto a las salidas temáticas, podemos encontrar una gran variedad, desde el ya expuesto tratamiento de la sanidad en el Raval a la historia y profesionalización de la historia natural en Barcelona, la vida industrial y obrera de diferentes zonas como el barrio de Sant Pere, Sant Andreu o Sant Martí. Finalmente, también se pueden realizar rutas temáticas relacionadas con acontecimientos concretos o procesos generales de la ciudad como, por ejemplo, el papel de la ciencia y la tecnología durante la Exposición Universal de 1888, el Rec Comtal, su construcción y sus usos históricos o un itinerario para conocer cómo se fue “electrificando” la ciudad de Barcelona a finales del siglo XIX y principios del XX.

La intención de este proyecto es que los estudiantes traten los diferentes contenidos que verán en la salida previamente en clase con el profesor. Durante la visita estos contenidos se desarrollarán y se experimentarán gracias a la visita del lugar físico. Durante o después de las visitas, los alumnos también llenarán un dossier con actividades y problemas relacionados con los temas tratados que les permitirá finalmente hacer

³ Ver, por ejemplo, MARTÍNEZ, A. y PARDO, T. [2006].

una reflexión crítica sobre lo que han visto durante la salida y por lo tanto, realizar un ejercicio de recopilación y asimilación de los conceptos y historias tratadas.

Conclusiones

Barcelona es una ciudad con mucha historia y, por tanto, con mucha historia de la ciencia, la medicina y la tecnología. Las actividades que he planteado en este breve artículo, presentan pues muchas posibilidades. Los ejemplos son infinitos. El potencial de estas salidas para explicar historia de la ciencia sin olvidar el contexto social, político y económico es enorme. Además, el hecho de experimentar el lugar físico donde se ha generado, divulgado, aprendido, comunicado, vendido o aplicado ciencia, medicina o tecnología, permite que los alumnos absorban los conocimientos con mayor facilidad con un espíritu crítico más elevado. Se presenta pues, una historia y una ciencia donde no todo son blancos y negros sino que hay muchos matices que permiten una reflexión más profunda sobre lo que significa la creación de conocimiento científico.

Además, como ya he indicado, estos itinerarios permiten sacar a la luz debates éticos y filosóficos que rodean a la ciencia y que, mediante ejemplos históricos, aparecen ante el alumno de una forma interesante y atractiva. También cabe destacar la potencialidad de estos ejemplos históricos para reforzar y consolidar conocimientos científicos que el alumno ya llevaba aprendidos en el aula.

En definitiva, la realización de estas rutas suponen, no sólo una actividad entretenida para el alumno, que sale del aula y conoce aspectos curiosos de la práctica científica y de la ciudad, sino que la acercan a una concepción de la ciencia mucho más abierta a diferentes aportaciones, y sobre todo, más reflexiva y crítica.

Bibliografía

- ARRIZABALAGA, J. (2006) "Hospitals, Història i Medicina: L'Hospital de Santa Creu de Barcelona". En: Batlló, J., Ferran, J., y Piqueras, M. (eds.) *Actes de la VIII Trobada de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i la Tècnica*. Barcelona, 203-210
- CASTEJÓN, N. (2007) *Aproximació a l'estudi de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona*. Fundació Noguera, Barcelona
- DUFORT I COLL, M. (2007) "La Etapa Barcelonesa de Santiago Ramón y Cajal" *Quark* 39-40, 66-74. Ver también LÓPEZ PIÑERO, J.M. (2006): *Santiago Ramón y Cajal*. Publ. Universitat de València y Universidad de Granada
- LATOUR, B. (2000) "On the partial existence of nonexistent objects". En: Daston, L. (ed.) *Biographies of scientific objects*, Chicago University Press, 247-269
- MARTÍNEZ, A. y PARDO, J. (1996) "El primitivo teatro anatómico de Barcelona". *Medicina y Historia*, 65, tercera época
- MARTÍNEZ, A. y PARDO, T. (2006) "La Medicina Universitària a Barcelona". En: Batlló, J., Ferran, J., y Piqueras, M. (eds.) *Actes de la VIII Trobada de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i la Tècnica*. Barcelona, 179-186

Introducció

La història de Barcelona està de moda. Els turistes ens visiten massivament, però segurament som els mateixos barcelonins els qui ens hem interessat més per la ciutat, com si fos una descoberta, i els darrers anys han proliferat blogs, llibres, articles i rutes per mostrar-nos els racons més amagats, els personatges oblidats, les curiositats d'una ciutat en la qual vivim però que sovint desconeixem.

D'aquesta manera, hem recorregut Barcelona a través de personatges poderosos i humils, n'hem conegut els elements més creatius i les seves obres, n'hem explorat carrers, cases, esglésies i monuments, però en aquest llibre us presentem la ciutat des d'un punt de vista diferent: el de la ciència i el coneixement. Per aconseguir-ho, hem organitzat el llibre en quatre grans capítols, cadascun dividit en apartats, encapçalats per un text que explica una petita història de la ciència que es pot llegir independentment. Podeu obrir el llibre per qualsevol pàgina i trobar-hi una proposta interessant, però és el conjunt de capítols el que mostra la importància de la ciència en el desenvolupament de la ciutat. Tanmateix, cal reconèixer la tremenda complicació del repte, gairebé impossible, d'explicar Barcelona a través de la ciència. Per tant, aquest llibre no pretén recollir la totalitat dels fets científics esdevinguts a la ciutat, sinó només els més rellevants.

El primer capítol està dedicat a la salut i la medicina, per veure l'estreta relació de les institucions sanitàries amb l'as-

Barcelona, ciència i coneixement

sistència als pobres, molt important en època medieval, però també en la metròpoli industrialitzada. Veurem la concentració d'aquestes entitats al Raval fins a final del segle XIX i principi del XX, quan la pràctica mèdica es traslladà progressivament a la nova ciutat en expansió: l'Eixample.

El tema tractat en el segon capítol és l'estudi de la natura, una pràctica que sempre ha interessat els barcelonins, tot i que condicionada pel context polític, social o religiós de cada moment històric. Des de la proliferació d'objectes científics o espècimens estranys fins a la investigació de primera línia, amb el parc de la Ciutadella com a escenari urbà de la divulgació de les ciències naturals a Barcelona.

En el tercer capítol comprovarem els esforços dels científics barcelonins per assimilar les lleis de la física i la química, essencials per entendre la terra, controlar-la i treure'n profit. Repassarem les vitals innovacions teòriques i tècniques que es van produir a Barcelona durant el segle XVIII, malgrat no disposar d'estudis superiors durant gairebé cent vint anys, com a conseqüència de les restriccions imposades després de la desfeta de 1714.

Finalment, el quart i darrer capítol recull el paper de la ciència en el desenvolupament de les xarxes de comunicació, la producció i distribució d'energia i la seva relació amb el creixement industrial barceloní, sense oblidar la utilització lúdica dels avenços tecnològics, en un recorregut que ens portarà a explorar el teixit productiu de la ciutat i els grans esdeveniments, des de l'Exposició Universal de 1888 fins al Fòrum de les Cultures de 2004.

Esperem que tot plegat ajudi a comprendre com una ciutat petita, reclosa entre muralles fins a la segona meitat del segle XIX, va ser capaç d'eixamplar-se i omplir-se d'indústries, de generar riquesa i oportunitats, sense perdre unes dimensions relativament abastables. És aquesta mesura humana la que ens ha permès establir connexions entre disciplines, personatges, institucions i indrets relacionats amb la recerca científica.

Com dèiem, durant els últims anys la història de Barcelona s'ha enriquit amb les aportacions d'historiadors, professionals

Barcelona, ciència i coneixement

o amateurs, que han aportat visions noves, originals i rigoroses, però potser mancava la perspectiva científica per completar el mostrari. A partir d'aquest treball —i dels llibres que trobareu a la bibliografia— volem aportar el nostre granet de sorra al coneixement de la ciutat. És en aquest punt on cal remarcar la transcendència del Centre d'Història de la Ciència de la Universitat Autònoma de Barcelona i la Societat Catalana d'Història de la Ciència i la Tècnica, institucions on m'he format com a historiador. Gràcies al seu suport va néixer la idea de realitzar rutes temàtiques per la ciutat, una llavor que va anar creixent fins a estendre's a diversos barris, disciplines i períodes històrics. Els itineraris elaborats durant tot aquest temps són la base sobre la qual s'ha construït el llibre que teniu a les mans, completat amb un gran nombre d'imatges i un plànol per capítol, on hem situat els principals punts d'interès.

Per acabar, cal agrair les petites aportacions de tota la gent que ha participat en aquestes activitats, com també l'ajut dels especialistes que han revisat apartats o capítols del llibre, sense oblidar el suport incondicional de la família i la Clara.

Espero que us agradi.

Miquel Carandell Baruzzi

A black and white photograph of a zoo enclosure. A large, dark tree trunk and its branches are the central focus, silhouetted against a lighter background. The enclosure is bounded by a tall metal fence. In the lower-left foreground, a monkey is seen in profile, looking towards the right. In the lower-center, another monkey is sitting on the ground. In the background, behind the fence, several people are visible, some standing and some walking. The overall scene is somewhat somber due to the monochrome palette and the confinement of the animals.

De les gàbies als espais oberts

Història i futur del Zoo de Barcelona

Miquel Carandell Baruzzi

Pròleg de
Lluís Permanyer

Editorial Alpina

Cues de Pansa
COL·LECCIÓ

Projecte de museïtzació de la Torre de les Aigües del Besòs

Ned Somerville

Centre d'Història de la Ciència,
Cehic-UAB

Miquel Carandell

Centre d'Història de la Ciència,
Cehic-UAB, Històries de Ciència

La Torre de les Aigües del Besòs, pot ser també un museu?

En aquest article presentem un projecte per museïtzar part de l'anomenada Torre de les Aigües del Besòs que estem elaborant en col·laboració amb l'Arxiu Històric del Poble Nou. Aquesta és una primera aproximació al projecte, un esborrany incomplet en què no podem entrar en el detall que ens hagués agradat, tant per la feina que encara queda per fer com per la manca d'espai. Dividirem l'article en quatre parts. En primer lloc, en aquest apartat, presentarem una breu història de la Torre que ens servirà per plantejar les línies generals de la nostra proposta museogràfica. A la segona part, ens endinsarem en els problemes, inconvenients i dificultats que trobem, o podem trobar, en l'elaboració d'aquesta proposta. En tercer lloc veurem les diferents parts que vertebraran el nostre projecte i que ens ajudaran a elaborar el discurs museístic. I per acabar mostrarem, a les conclusions, com aquesta proposta prova de superar les dificultats.

Durant la segona meitat del segle XIX, a causa de les constants sequeres sumades a l'augment de població, hi hagueren a Barcelona enormes dificultats en l'abastiment d'aigua (Martín, 2007). Davant d'aquesta situació sorgiren diverses iniciatives empresarials que volien arreglar el problema, alhora que també hi veien una via de negoci. Una d'aquestes empreses va ser la *Compañía General Anónima de Aguas, de Barcelona, Ladera Derecha del Besós*, fundada formalment l'any 1881. Ja un any abans havia començat a construir la que seria la seva joia de la corona: la Torre de les Aigües del Besòs (Fossas, 2012).

La Torre va ser inaugurada l'any 1882 i dissenyada per Pere Falqués i Urpí, un dels arquitectes més prolífics, i també oblidats, del final del segle XIX i principis del XX de Barcelo-

na (Vilanova, 2012; Molet, 2014). L'aigua potable s'extreia d'un aquífer proper provinent del Besòs i s'elevava amb una màquina de vapor fins a un dipòsit situat a cinquanta-un metres. Des del dipòsit, gràcies als vasos comunicants, s'enviava aigua a diferents zones de la ciutat. Malgrat hi havia hagut acurats estudis previs sobre les característiques de l'aigua i de l'aquífer, sembla que després d'una intensa utilització, les reserves d'aigua no ho van poder suportar i els nivells de salinitat van pujar per sobre del recomanat (Fossas, 2012).

La *Compañía* va fer fallida i la Torre va passar a mans de la *Sociedad General de Aguas de Barcelona*, que, l'any 1922, la va vendre a la fàbrica metal·lúrgica de Can Girona, que més tard seria *Material y Construcciones Sociedad Anónima*, també coneguda com a MACOSA. A Can Girona, la Torre es va utilitzar en el procés metal·lúrgic, sobretot en l'anomenat tren de laminació. En aquest tren, els metalls s'escalfen per adquirir la forma desitjada, moment en el qual s'utilitza l'aigua per refredar-los (Fossas, 2012; Isern, 2015).

Aquest va ser l'ús de la Torre fins que, l'any 1994, la fàbrica MACOSA al Poble Nou va tancar les seves portes. En aquest temps, i sobretot en els últims anys de lluita contra el tancament, la Torre de les Aigües va esdevenir un símbol per als treballadors de la fàbrica, que l'utilitzaven com el lloc de reunió i de reivindicació dels seus drets (Saro, 2015). Un cop desallotjat el recinte de Can Girona, la Torre va ser inclosa dins el catàleg de patrimoni històric i artístic de la ciutat i, a diferència de moltes de les naus industrials que l'envoltaven, no va ser derruïda (Vilanova i Simó, 2014; Ajuntament de Barcelona, Cercador de Patrimoni: Torre de les Aigües del Besòs).

Malgrat tot, la Torre va romandre inutilitzada, buida i gairebé abandonada fins que a partir de l'any 2010 es va realitzar una rehabilitació integral (Vilanova i Simó, 2014). Aquesta intervenció ha permès la visita de la Torre, així com, en un futur, permetrà que s'hi allotgi l'Arxiu Històric del Poble Nou (Arxiu Històric del Poble Nou, Torre de les Aigües del Besòs).

Com hem vist, moltes han estat les funcions de la Torre. Molt diferents han estat les mirades que cap a ella hi han dirigit empresaris, treballadors, arquitectes, veïns, historiadors... Moltes les relacions que ha tingut amb Barcelona: com a subministradora d'aigua, com a part del paisatge industrial o com a mirador insòlit. És aquest calidoscopi de funcions, mirades i relacions les que volem destacar en el nostre discurs. No volem prioritzar el valor històric, ni tampoc apostar per l'arquitectònic, sinó que volem considerar-los tots, sense jerarquies, de forma independent, però conjuntada, per tal que el visitant s'emporti precisament aquesta impressió: no hi ha "la" Torre de les Aigües, sinó que n'hi ha moltes, de Torres, segons quines ulleres ens posem en observar-la. Presentarem, doncs, fins a cinc àmbits que hem anomenat "visions", que tracten cinc

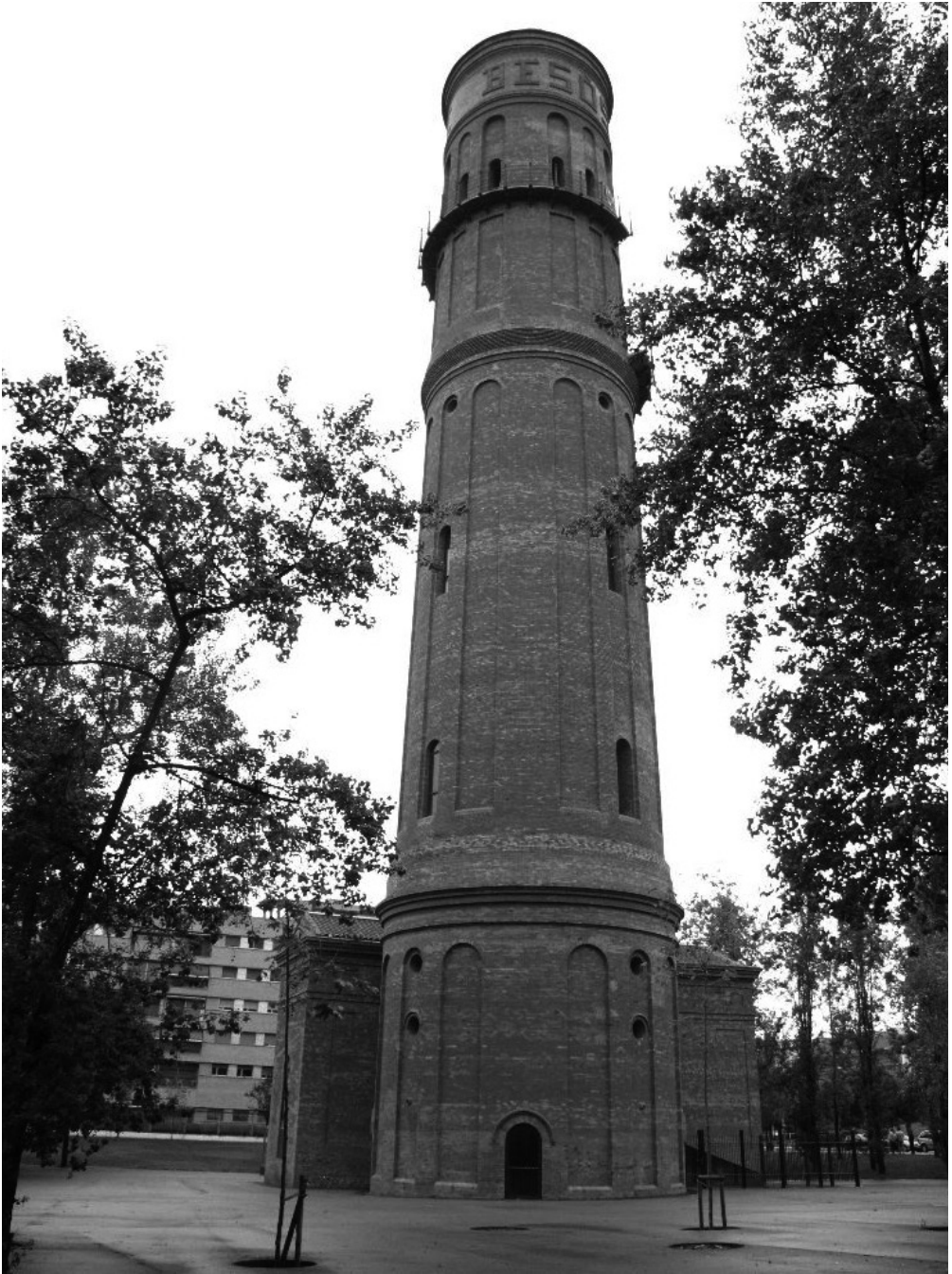

Fig. 1. Torre de les Aigües del Besòs actualment.

Fig. 2. Espai interior de la Torre de les Aigües.

d'aquestes “mirades”, aquests valors de la Torre. A més, volem incloure un àmbit final que tracti la vista de la Torre cap a l'exterior. Abans, però, explorem quins problemes sorgeixen en plantejar aquest projecte.

Museïtzar la indústria, tot un repte

El dossier del projecte “Rehabilitació del conjunt de la Torre de les Aigües del Besòs i l'antiga casa de les vàlvules (1880-1882)”, realitzat pels arquitectes Antoni Vilanova i Eduard Simó i finalitzat el març del 2014, preveia, en la seva tercera i última fase, l'adequació de la Torre i l'adjacent Casa de les Vàlvules a diferents nous usos, entre els quals es trobava la seva “formalització museogràfica” (Vilanova i Simó, 2014). Tot i això, més de dos anys després, a finals del 2016, encara no s'han fet els passos necessaris per dur a terme l'adequació museogràfica de la Torre, que ja es pot visitar. Amb el nostre projecte, volem intentar solucionar aquesta situació fent que la idea inicial de museïtzació de la Torre comenci a anar endavant.

Un altre problema per museïtzar la Torre és ella mateixa. Ens trobem davant d'un edifici singular. És un edifici vertical, amb molta compartimentació, diversos pisos i espais estrets i no convencionals per a l'exposició. L'adequació d'aquests espais a la proposta museogràfica és un dels reptes més importants a què ens enfrontem. Les parets rodones i la falta d'espai dificulten la presentació dels elements, però alhora proporcionen idees per a la innovació museística. Així, volem que els elements que es presentin a les parts més estretes de la Torre no segueixin la metodologia dels museus tradicionals, sinó que mostrin noves formes d'experimentar l'experiència de la visita, mitjançant, per exemple, projeccions, imatges virtuals, objectes que el visitant no només vegi sinó que pugui tocar i viure (Vilanova i Simó, 2014). Tot i que, per la manca d'espai, no tractarem aquí les propostes concretes per resoldre aquests problemes, sí que indicarem que el fet de dividir l'exposició en diverses “visions” encaixa perfectament amb aquesta disposició en pisos separats. A cada pis, amb cada pujada d'escales, el visitant desconnecta del discurs anterior per submergir-se en una nova forma de mirar la “Torre”.

Un tercer problema és, de fet, una de les grans virtuts de la Torre: l'espectacular vista que s'aconsegueix des de dalt de tot. És única, singular, però cal evitar que aquest mirador sigui també l'únic atractiu. L'arribada a la part superior volem que sigui la culminació d'una visita entretinguda i interessant, que hagi aconseguit captar l'atenció del visitant, de manera que s'emporti a casa molt més que una inèdita vista de Barcelona. La Torre ha de ser, des del nostre punt de vista, molt més que un mirador.

Finalment, també volem que la Torre, com a edifici però també com a espai expositiu,

Fig. 3. Obra de Ramón Calsina "La Castanyera", en el paisatge de fons destaca la Torre.

estigui viva. Situada en un barri de nova construcció i lluny de la majoria de centres turístics i comercials de Barcelona, la Torre corre el perill d'acabar comptant amb una atractiva oferta museística però restar poc visitada, i com a conseqüència, abandonada i amb poca activitat. Per pal·liar aquesta situació, el nostre projecte preveu que la Torre visqui de cara als veïns, que, com ja deia el projecte de rehabilitació, sentin que formen part de la seva activitat (Vilanova i Simó, 2014). La ubicació de l'Arxiu Històric del Poble Nou dins el complex de la Torre de ben segur ajudarà a mantenir actiu el vincle entre la Torre i els ciutadans, però volem que també l'exposició, mitjançant diverses iniciatives, reforci el contacte amb l'exterior i doni vida a la Torre.

Proposta de Projecte museístic

Abans d'entrar en les diferents "visons", la primera sala de l'espai museïtzat de la Torre plantejarà al visitant el discurs expositiu que es proposa i destacarà aquesta mirada "calidoscòpica" que proposem. La nostra idea és que la visita a la Torre consisteixi en una

visita lliure però amb una audioguia. D'aquesta manera, aquells visitants més interessats en el continent, la Torre, que en el contingut podran visitar lliurement la Torre, mentre que aquells interessats també en el contingut podran, amb l'audioguia, obtenir informació rellevant i a diferents nivells. L'audioguia pot ser dissenyada com un llibre de "Tria la teva aventura", en què, al final de cada explicació, el visitant podrà escollir seguir endavant amb el punt següent o bé aprofundir en algun dels aspectes presentats en aquella parada.

Visió núm. 1. "La Torre de les Aigües: testimoni d'un fracàs"

En aquesta "visió" plantejarem al visitant l'enorme valor històric de la Torre de les Aigües. I ho farem mitjançant un audiovisual sobre l'origen de la Torre i la història de la *Compañía General de Aguas*, en què sentirem les veu de l'empresari i de l'arquitecte, que ens explicaran per què i com es va construir aquesta Torre. En una segona part d'aquesta "visió" es presentaran alguns objectes i documents referents a aquesta història, de forma que una vegada hagi vist l'audiovisual, el visitant pugui reconèixer els documents i valorar-ne la importància (Fossas, 2012). Entre aquests objectes destacarà el gran plànol de la Torre de les Aigües que es conserva a l'arxiu d'Aigües de Barcelona (Vilanova, 2012).

Visió núm. 2. "Aigua per a la indústria pesant"

En aquesta segona "visió" parlarem de MACOSA com a empresa, de la seva importància, no només en l'àmbit català o espanyol sinó també en l'europeu i mundial: quines feines va fer, on va vendre, quants treballadors hi havia, quants milions de benefici tenia, i també, per descomptat, quin era el paper de la Torre en aquest procés metal·lúrgic (Isern, 2015). Volem mostrar la fàbrica des d'un punt de vista ampli, el de les grans màquines, dels engranatges i el metall fos. Plantejarem aquí algunes qüestions sobre la industrialització a Barcelona: veurem com, a poc a poc, el paisatge agrícola de Sant Martí de Provençals es transforma en un Poble Nou ple de fàbriques, així com, també, la progressiva i problemàtica desindustrialització (Marrero, 2008; Clarós 2016).

Visió núm. 3. "Treballar a la Torre"

En la tercera secció volem presentar com era i què significava treballar a MACOSA, quines eren les condicions de treball en les diferents èpoques i quin valor simbòlic tenia la Torre en les protestes sindicals. Ens agradaria aquí mostrar una història des de baix, des de l'obrer que viu tota la vida lligat al procés de fabricació explicat a l'àmbit anterior. Quines feines feien? Quines materials i robes utilitzaven? Com podem plasmar la sensació de treballar en una fàbrica metal·lúrgica de les proporcions de Can Girona? I ho volem fer amb la participació dels mateixos extreballadors, i de la seva associació, la Fundació Museu Historicosocial de la Maquinista Terrestre i Marítima i MACOSA, en l'elaboració dels continguts i propostes museístiques (Saro 2015; Fundació Maquinista i MACOSA, Museu Historicosocial de la Maquinista i MACOSA).

Visió núm. 4. “Una icona per al barri i per al món”

En aquesta “visió” ens endinsarem en el caràcter simbòlic de la Torre. Veurem com la Torre ha estat utilitzada i interpretada de diferents formes per coneguts artistes, com Ramon Calsina, que la va transformar en un dels seus paisatges recurrents, o Josep Maria Subirachs, conegut per la seva obra a la Sagrada Família (Sintes, 2012). Igualment, l’any 1999, el grup britànic Blur va escollir la Torre de les Aigües com l’escenari del videoclip “On my own”, que va deixar un bon testimoni de la degradació i abandonament que va patir la zona en els últims anys del segle XX (Blog Poplenou, Blur a la Torre de les Aigües). També veurem com els veïns del Poble Nou, associats amb extreballadors i acadèmics preocupats per la conservació del patrimoni industrial i la recuperació de la memòria del Poble Nou, van fundar associacions com l’Arxiu Històric del Poble Nou o el Grup de Patrimoni, i van agafar la Torre com un dels símbols de la seva lluita (Marrero, 2008; Clarós 2016).

Visió núm. 5. “I l’Aigua, per on anava?”

Des dels seus inicis, la Torre de les Aigües del Besòs va ser concebuda precisament com això: una torre per emmagatzemar aigua. Però com funcionava aquesta estructura? D’on s’extreia exactament l’aigua que utilitzava? Quin camí recorria fins a arribar al dipòsit? Quin era el recorregut fins a les diferents àrees de la ciutat? En aquesta visió el protagonista serà l’aigua. El públic sentirà la veu de l’aigua: coneixerà les canonades per on anava l’aigua, els pous d’on s’extreia, els dipòsits on s’emmagatzemava, els llocs de la ciutat on arribava... La nostra idea és que aquest àmbit estigui situat just per sobre del gran dipòsit que contenia l’aigua emmagatzemada a la Torre. Com indicaven Vilanova i Simó en el projecte de rehabilitació, volem que una “imatge virtual” faci que els visitants vegin l’aigua com si encara omplís el dipòsit (Vilanova i Simó, 2014). Finalment, sense ser exhaustius, coneixerem en aquesta secció altres torres de les aigües i estructures relacionades amb l’aigua de la ciutat de Barcelona (Martín, 2007).

“Del Poble Nou i per al Poble Nou”

Aquest àmbit estarà dedicat a les exposicions temporals que volem que siguin una mirada de la Torre cap a fora: què ha succeït o succeeix al voltant seu? Com està canviant la ciutat? Les exposicions temporals també tenen altres funcions: atraure visitants periòdicament, servir com a dinamitzador del barri involucrant la gent del Poble Nou en l’organització i visualitzar la feina duta a terme per l’Arxiu Històric del Poble Nou. Aquest tipus d’exposició permet un discurs museístic més flexible i adaptable que no pas el de l’exposició permanent i intenta mantenir viva la Torre fomentant-ne l’activitat al voltant de les exposicions temporals i incrementant també l’interès per l’exposició permanent. La visita a la coberta superior de la Torre, al mirador, serà la culminació d’aquesta visió, la visió de la Torre cap a l’exterior.

Conclusions

Aquest article és un primer esborrany cap a un projecte final de museïtzació de la Torre de les Aigües del Besòs. Volem que serveixi, però, per posar juntes les idees, debatre-les i desenvolupar així el projecte per tal d'aconseguir una forma definitiva el més adequada possible a les característiques i necessitats de la Torre i de l'espai cultural i de divulgació històrica de la ciutat de Barcelona. Amb aquest projecte hem volgut plantejar els inconvenients que creiem que presenta la Torre: estancament, estructura poc museística, gran diversitat de valors per mostrar, gran atractiu del mirador i el perill de la "mort" del Museu una vegada presentat, per posteriorment intentar plantejar, de forma esbossada per culpa de la falta d'espai, les nostres solucions: elaborar un projecte, proposar elements museístics adaptats a l'espai utilitzant les anomenades noves tecnologies, proposar fins a cinc àmbits on es mostrin les diferents "visions" de la Torre, elaborar una visita en què l'arribada al capdamunt de la Torre sigui el zenit d'una experiència i proposar una exposició viva, canviant, amb nous elements i una secció temporal que doni veu a veïns, extreballadors i historiadors locals.

BIBLIOGRAFIA

- AJUNTAMENT DE BARCELONA, Cercador de Patrimoni: Torre de les Aigües del Besòs:
http://w123.bcn.cat/APPS/cat_patri/editElement.do?id.districte=10&reqCode=inspec-t&id.identificador=3011&# [octubre 2016].
- ARXIU HISTÒRIC DEL POBLE NOU, Torre de les Aigües del Besòs: <https://www.torredelesaignes.cat/> [octubre 2016].
- BLOG POPLÉNOU, Blur a la Torre de les Aigües:
<http://musicsdel-popenou.blogspot.com.es/2014/07/blur-la-torre-de-les-aigues.html> [octubre 2016].
- CLARÓS FERRET, S. (2016) *Can Ricart i el patrimoni industrial de Barcelona*, Barcelona, edicions de la Universitat de Barcelona.
- FOSSAS BONJOCH, J. (2012), «La Torre de les Aigües del Besòs, un monument a la grandesa de l'error humà», *Icària: Papers de l'Arxiu Històric del Poblenou*, 17, 12.
- FUNDACIÓ MAQUINISTA I MACOSA, Museu Historicosocial de la Maquinista i Macosa:
<http://www.fundaciolamaquinistamacosa.com/> [octubre 2016].
- ISERN GAUSÍ, A. (2015), «L'imperi dels Girona al Poblenou», *Icària: Papers de l'Arxiu Històric del Poblenou*, 20, 6.
- MARRERO GUILLAMÓN, I. (2008), *La fábrica del conflicto. Terciarización, lucha social y patrimonio en Can Ricart, Barcelona*, Barcelona, tesi doctoral Universitat de Barcelona.
- MARTÍN PASCUAL, J. M. (2007), *Aigua i societat a Barcelona entre les dues exposicions (1888-1929)*, Bellaterra, tesi doctoral Universitat Autònoma de Barcelona.
- MOLET PETIT, J. (2014) «Un arquitecto que no firmaba sus proyectos. Pere Falqués y sus firmones», *Matèria, Revista d'Art*, 8, 85-107.
- SARO, F. (2015), «La lluita sindical a Macosa (1970-1994)», *Icària: Papers de l'Arxiu Històric del Poblenou*, 20, 18.
- SINTES BOU, M. (2012), «La Torre de les Aigües, un referent pictòric», *Icària: Papers de l'Arxiu Històric del Poblenou*, 17, 28.
- VILANOVA OMEDAS, A. (2012), «La torre més bella: El projecte pas a pas», *Icària: Papers de l'Arxiu Històric del Poblenou*, 17, 22.
- VILANOVA OMEDAS, A. i SIMÓ, E. (2014) *Rehabilitació del conjunt de la Torre de les Aigües del Besòs i l'antiga Casa de les Vàlvules (1880-1882)*, Dossier Ajuntament de Barcelona.

– Rutes d'història de la ciència a la ciutat de València –

Les rutes VALciÈNCIA proposen un ús lúdic i cultural del patrimoni científic present als carrers de València. L'objectiu és esbossar la història de la ciència de la ciutat mitjançant recorreguts que connecten els diferents espais protagonistes de la producció de coneixement. Es tracta d'una activitat dirigida a estudiants, veïnes i veïns de la ciutat i visitants amb ganes de conèixer la ciutat des d'una òptica diferent.

Map Overview [Back To Beginning ↶](#)

L'EMPREMTA DE LES CONTROVÈRSIES CIENTÍFIQUES A LA CIUTAT DE VALÈNCIA

Endavant

BIBLIOGRAFIA

1. Obres generals sobre espais i geografies de la ciència

Besolí, A. (2007). El potencial didàctic de un conjunt patrimonial contemporàneo: los escenarios históricos de la batalla del Ebro. *Íber Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 51, 88-101.

Capel, H. (2014). *El patrimonio: La construcción del pasado y del futuro*. Ediciones del Serbal.

Dierig, S. et al. (2003), «Toward an Urban History of Science», *Osiris*, 18, 1-19.

Farías, I.; Bender, T. (2010), *Urban Assemblages: How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*, Londres, Routledge.

Finnegan, D. A. (2008), «The Spatial Turn: Geographical Approaches in the History of Science», *Journal of the History of Biology*, 41, 369-388.

Foran, S. (1989), «The architecture of Science», *Studies in History and Philosophy of Science, Part A*, 20, (4), 405-434.

García-Belmar, A. (2014), «Introduction. Sites of Chemistry in the Nineteenth Century», *Ambix*, 61, (2), 109-114.

Gieryn, T. F. (2006), «City as Truth-Spot: Laboratories and Field-Sites in Urban Studies», *Social Studies of Science*, 36, (1), 05-38.

Hamlin, C. (2007), «The City as a Chemical System? The Chemist as Urban Environmental Professional in France and Britain, 1780-1880», *Journal of Urban History*, 33, 702-728.

Herrera-Lima, S., & Martin, D. (2018). Promised future and possible future: Science communication and technology at World's Fairs and theme parks. *Journal of Science Communication*, 17(3), A04.

Hooper-Greenhill, E. (1992). *Museums and the Shaping of Knowledge*. Routledge.

Lourenço, M. C., & Wilson, L. (2013). Scientific heritage: Reflections on its nature and new approaches to preservation, study and access. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 44(4), 744-753.

Martínez, N; Souto, X.M; Beltrán, J.(2005). Los problemas docentes en historia de bachillerato: la gran diversidad bajo la aparente uniformidad. *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales*, 19, 33-55.

Merchán, F.J. (2007). El papel de los alumnos en la clase de historia como agentes en la práctica de la enseñanza *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales*, 21, 33-55.

Prats, J. (1996). El estudio de la historia local como opción didáctica ¿Destruir o explicar la historia? *Íber Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 8, 93-105.

2. Obres específiques sobre espais i rutes científiques

Carandell, M. (2017), Barcelona, ciència i coneixement, Alberti Editor.

Carandell, M. (2014), De ruta por la ciencia en Barcelona enseñar historia de la ciencia mediante itinerarios por la Ciudad. En: Blanco Abellán, M (coord.) Enseñanza e historia de las ciencias y de las técnicas: orientación, metodología y perspectivas : Institut d'Estudis Catalans, 371-375.

Aragó, L; Azkárraga, J.M; Salazar, J. (2007). Valencia 1931-1939. Guía urbana. La ciudad en la II República. Valencia. Universitat de València.

Camós, J; Poblet, M. (1999). La historia local en las aulas de l'Hospitalet de Llobregat. El estudio de la Guerra Civil en la enseñanza secundaria obligatoria. *Íber Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 19, 77-83.

Consell Valencià de Cultura. (2007). Informe sobre refugios de la Guerra Civil, con mención particular a los de la ciudad de Valencia.

Duran, X, Piqueres, M. (2003), Passejades per la Barcelona científica. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

García, X. (2015). L'assistència sanitària a la Ciutat de València durant la Guerra Civil. València: PUV.

Navarro, J. (2006). Valencia, capital de la República. En Girona, A; Santacreu, J.M. (coords.). 2006. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Valencia. Editorial Prensa Valenciana.

Belinchón García, M. (2012). Museo de Ciencias Naturales. En *Valencia, guía de museos y monumentos municipales*, 180-189.

Camarasa, J. M., & Català, J. I. (2007). *Els nostres naturalistes: En el tercer centenari del naixement de Linné i Buffon*. Universitat de Valencia, Mètode.

Exposición Regional Valenciana. (1909). *Exposición regional de Valencia*. Leoncio Miguel.

Fresquet, J. L. F. (2007). Noticia històrica sobre el Institut de Història de la Ciència y Documentació López Piñero. En *Palau de Cerveró: Institut de Història de la Ciència y Documentació López Piñero*, 13–38.

Guillem-Llobat, X., & Barona, J. L. (2014). La secció de ciències i la promoció de l'activitat científica. En *Ciència i Cultura en la Guerra. L'Institut d'Estudis Valencians, 1937-1939*, 71–82.

Pardo-Tomás, J. (2021). Los espacios de la enseñanza. En *La Facultad de Medicina de Valencia: Cinco siglos de historia*, , 71–80.

Bertomeu Sánchez, J. R. & García Belmar, A. (2003). Obrint les caixes negres: Els instruments científics de la Universitat de València.

Salvador, J. L. J., Val, E. R., & Alberich, J. M. B. (2007). La intervenció arqueològica en el palau de Cerveró. En *Palau de Cerveró: Institut d'Història de la Ciència i Documentació López Piñero*, 101–242.

Sánchez Romero, M. Á. (2010). La Industria Valenciana en torno a la Exposición Regional de 1909 [Tesis doctoral, Universitat Politècnica de València]. *Riunet*.

Serra Desfilis, A. (2014). Historia de dos palacios y una ciudad: Valencia, 1238-1460. *Anales de Historia del Arte*, 23(0), 333–367.

PER A SABER-NE MÉS...

[Web de la VIII Matinal](#)

[Inscripció](#)

[Matinals prèvies](#)

[Web de l'Institut Interuniversitari López Piñero \(UV\)](#)

